

ԴՐՕՇԱԿ

Մատենաշար թիւ 2

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

1921 թ.
ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԱԿԱԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ
ԱՊՍԱՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

9(47.925)
21-88

հշ. Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ

1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԱԿԱՐՈՆՇԵՎԻԿՅԱՆ
ԱՊՍԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

6262

ԵՐԵՎԱՆ
ԼՈՒՍԱԿՆ
2021

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(52)

Ս 887

Աշխատանքը հրատարակության է երաշխավորել
Խ. Արովյանի անվան ՀՊՄՀ պատմության և
հասարակագիտության ֆակուլտետի խորհուրդը

Գիտական խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր

Ամատունի Վիրաբյան

Գրախոս՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Արարատ Հակոբյան

Ստեփանյան Խ.

Ս 887 1921 թ. Փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությանը

Հայաստանում / Խ. Ստեփանյան.- Եր.: Լուսակն, 2021.- 172էջ:

Աշխատանքում ներկայացվել և վերլուծության են ենթարկվել 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները, ընթացքը և հետևանքները: Բազմաշերտ անդրադարձ է կատարվել խնդրի շուրջ գոյություն ունեցող պատմագիտական և հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների տեսակետներին: Աշխատանքը նախատեսված է պատմաբանների, հասարակագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն հանրության համար:

© Ստեփանյան Խ, 2021

ISBN 978-9939-882-94-9

© Լուսակն, 2021

Նվիրվում է Փետրվարյան ապստամբության 100-ամյակին

Սույն հրատարակությունը իրականացվել է
ՀՅԴ Կանադայի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ

Վահե Հակոբյանի

մեկենասությամբ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի խորհրդայնացումը հայոց նորագույն պատմության շրջադարձային էջերից է: Բոլշևիկների ամբողջական իշխանության գալը ոչ միայն վարչակարգի, հասարակական-քաղաքական կարգի փոփոխություն էր, այլև արտաքին-քաղաքական նոր արևելում և, ցավոք, անկախության կորուստ: Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերջնական հաստատումը հեշտությամբ չստացվեց: Հայիեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի հռչակագիրը, ինչպես նաև դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագիրը լուրջ սկիզբն էին այն գործընթացի, որի ավարտին նոր միայն խորհրդային վարչակարգը հանգիստ չունչ քաշեց: Հայիեղկոմի իշխանության գալուց մի քանի օր անց Հայաստանում սկսվեց բռնությունների մի ամբողջ շարք, որի հետևանքը եղավ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը տարաբնույթ գնահատականների է արժանացել ինչպես հայ պատմագիտության, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից: Խնդիրն առավել սուր բնույթ է ստացել Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության և Կոմունիստական կուսակցության միջև առկա գաղափարաքաղաքական անգիջում պայքարի բովում:

Խորհրդահայ պատմաբանները, կոմունիստական գաղափարախոսության պարտադրանքով պայմանավորված, Փետրվարյան ապստամբությունը ներկայացրել են միայն որպես «դաշնակցական ավանտյուրա», «հակաժողովրդականության ծայրահեղ դրսևորում», իսկ նրա ղեկավարները՝ հայ ժողովրդի «թշնամիներ և դավաճաններ»: Սփյուռքում նույն-

պես քիչ չէին խորհրդային պաշտոնական դիրքորոշումը կիսողները: Սակայն Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական և պատմագիտական շրջանակները հիմնականում ազատ են եղել իրենց դիրքորոշումն արտահայտելիս ու պետական-կուսակցական գաղափարախոսական ճնշման չեն ենթարկվել: Չնայած պետք է ընդունել, որ Սփյուռքում էլ Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի գնահատման հարցում հնարավոր չէր ընդհանրապես զերծ մնալ կուսակցական ազդեցությունից:

Օրինակ՝ ժամանակի բուլշևիկ գործիչ Արտաշես Կարինյանը գրում է, որ Դաշնակցությունը փետրվարյան դեպքերին անդրադառնալիս իրեն ներկայացնում է «որպես «ազատագրական ուժ», իսկ փետրվարի 18-ը՝ որպես «համաժողովրդական բողոքի» հետևանք»¹: Ա. Կարինյանը դրանք օգտագործում է հեզնական իմաստով և եզրակացնում. «Անցյալի «դեպքերի» աղավաղված լուսաբանությունը դառնում է այդպիսով հայ հակահեղափոխության համար իդեոլոգիական քաղաքական պայքարի զենք պրոլետարիատի և պրոլետարական հեղափոխության դեմ»²: Իր հերթին Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից մեկը՝ Սիմոն Վրացյանը, անդրադառնալով 1923 թ. Վիեննայում գումարված Հ.Յ. Դաշնակցության խորհրդաժողովի կողմից ապստամբությանը տրված գնահատականին, գրում է. «... ժողովը միաձայնութեամբ իր բուռն ծափերով Փետրուար

18ը դասեց հայ ազատամարտի ամենափայլուն էջերի շարքում»³:

Բավականին բազմազան է ուսումնասիրության աղբյուրագիտական բազան՝ ժամանակի մամուլի նյութեր, հասարակական-քաղաքական գործիչների հուշեր, վերապրումներ, հաղորդումներ, ինչպես նաև կուսակցությունների ընդունած համապատասխան հայտարարություններ և բանաձևեր:

Առանձնապես արժեքավոր են ժամանակակիցների վավերագրությունները: Այս տեսակետից նախ պետք է առանձնացնել Հայաստանի Առաջին հանրապետության գործիչների հուշագրություններն ու վկայությունները: Անձամբ լինելով դեպքերի ոչ միայն ժամանակակիցը, այլև անմիջական ականատեսն ու մասնակիցը՝ Սփյուռքում հաստատված այս գործիչներն անսպառ տեղեկություններ են հաղորդում մեզ: Այս տեսակետից արժանահիշատակ են Սիմոն Վրացյանի⁴, Ալեքսանդր Խատիսյանի⁵, Հովհաննես Քաջազնունու⁶, Ռուբեն Տեր-Մինաս-

³ Վրացյան Ա., Կեանքի ուղիներով, Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, հ. 2, Պէյրուֆ, 1967, էջ 199:

⁴ Վրացյան Ա., էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, փետրուար, էջ 32-43, օգոստոս, էջ 69-78, նոյնի՝ Խարխափումներ: Յ. Քաջազնունու «Հ.Յ.Դ. անելիք չունի այլեւ» գրքի աղբյուր, Պոսթըն, 1924, 230 էջ, նոյնի՝ Ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք» Պոսթըն, 1940, փետրուար, էջ 73-94, նոյնի՝ Կեանքի ուղիներով, Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, հ. 2, Պէյրուֆ, 1967, 348 էջ, նոյնի՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 542, նոյնի՝ Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 66-75, 1924, յունուար, էջ 83-90, 1924, մարտ, էջ 111-120, նոյնի՝ Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը), «Վէմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 1-10:

⁵ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, 1930, 368 էջ:

¹ Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեւ իր զինակիցները, Յերևան, 1932, էջ 94:

² Նույն տեղում:

յանի⁷, Ավետիս Ահարոնյանի⁸, Կարո Սասունու⁹, Վահան Նավասարդյանի¹⁰, Միքայել Վարանդյանի¹¹, Ռուբեն Դարբինյանի¹², Գարեգին Նժդեհի¹³, Սարգիս Արամյանի¹⁴, Օնիկ Մխի-

⁶ Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցությանը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, 108 էջ, նույնի՝ Քաջազնունի Յ., Յետ մահու: Պատմաածքներ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, հրատ. պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Պէյրուս, 1968, 256 էջ:

⁷ Տեր-Մինասեան Ռ., Հոգևածների ժողովածու (կազմող՝ Խ. Ստեփանյան), Երևան, 2002, 424 էջ:

⁸ Ահարոնեան Ա., Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լօզան, Պոսթըն, 1943, 212 էջ:

⁹ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 72-75, նույնի՝ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, հոկտեմբեր, էջ 86-102, նոյեմբեր, էջ 79-104, դեկտեմբեր, էջ 103-120, 1926, յունուար, էջ 74-96, նույնի՝ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, Պէյրուս, 1970, 263 էջ:

¹⁰ Նաւասարդեան Վ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը (Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով), Գահիրէ, 1924, 288 էջ, նույնի՝ Ինչ չէր եւ Ինչ չպիտի լինի մեր ուղին, Գահիրէ, 1923, 81 էջ:

¹¹ Վարանդեան Մ., Համայնավարութիւնը եւ համաշխարհային յեղափոխութիւն, Գահիրէ, 1926, 238 էջ:

¹² Դարբինեան Ռ., Երկեր, Կեանքիս գրքէն, Ա հատոր, Պէյրուս, 1972, 704 էջ, նույնի՝ Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, յունուար, էջ 57-64, յուլիս, էջ 121-128, հոկտեմբեր, էջ 137-144, նույնի՝ Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, Պոսթըն, 1923, 166 էջ:

¹³ Նժդեհ Գ., Ազատ Սինիք, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, յուլիս, էջ 75-86, նույնի՝ Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, 2002, 504 էջ, նույնի՝ Իմ պատասխանը, Հայաստանի ողբերգութիւնը թրքօրոյշեփկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, Սոֆիա, 1937, 103 էջ, նույնի՝ Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, սեպտեմբեր, էջ 71-78:

¹⁴ Արամեան Ա., Փետրուարեան յեղափոխութիւնը եւ բոլշեւիզմը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 5-12:

թարյանի¹⁵, Նորայր Բադալյանի¹⁶, Գևորգ Երեցյանի¹⁷ և այլոց վկայությունները:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագիտությունն ամբողջական չի ուսումնասիրել: Ավելին, ինչպես վերևում նշեցինք, հասկանալի պատճառներով խնդրի մեկնաբանումը հիմնականում եղել է միակողմանի՝ կոմունիստական կուսակցական գաղափարախոսական պարտադրանքով պայմանավորված: Այս տեսակետից կարևոր է «թույլ տրված» սխալների սրբագրումը:

Օրինակ՝ Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից մեկի՝ Կարո Սասունու վկայությամբ 1922 թ. սկզբին Խորհրդային Հայաստանում ստեղծվում է մի հանձնախումբ՝ պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ, որը պետք է հավաքեր և հրատարակեր «Փետրուարեան շարժման պատմութիւնը»: «Սակայն, այդ գիրքը լոյս չտեսաւ: Փետրուարեան ապստամբութիւնը նրանց ոչ միայն ֆիզիքական պարտութեան մատնեց, այլ շատ վճռական հարուած հասցրեց բարոյական գետնի վրայ: Նրանք իրենց ամփոփած պատմութիւնից միայն ամօթ են զգում: Նրանք այդ տեղ պատմութիւն չունին եւ զարմանալի խոհեմութեամբ, հակառակ առաջի տարուայ բացականչութիւնների, գիտցան լռել եւ ծրարուած պահել

¹⁵ Մխիթարեան Օ., Փետրուարեան ապստամբութեան աղբիւրները, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 13-35:

¹⁶ Բադալեան Ն., Փետրուար 18 հայկական ազատագրական շարժման ամբողջական մարմնացում, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 35-41:

¹⁷ Երեցեան Գ., Փետրուար 18-ի նշանակութիւնը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 42-44:

տխրահոգյակ «ղեկավարներ»-ի հաւաքած գրութիւնները», - գրում է Կ. Սասունին¹⁸: Պարզ է, որ Խորհրդային Հայաստանում այդ ժամանակ «հրատարակվելիք» գրքում սփյուռքյան տեսակետներ չէին ներառի: Սակայն այդ փաստն ինքնին ակներև է դարձնում դեպքերը փոփոխված ներկայացնելու Խորհրդային կողմի հակվածությունը:

Խորհրդահայ բոլշևիկ գործիչներից և պատմաբաններից 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությանն անդրադարձել են Արտաշես Կարինյանը¹⁹, Աշոտ Հովհաննիսյանը²⁰, Գրիգոր Չուբարյանը²¹, Լեոն²², Արշավիր Հակոբյանը²³, Սամվել Ալիխանյանը²⁴, Լենդրուշ Խուրշուդյանը²⁵, Յուրա Հովսեփյանը²⁶

¹⁸ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, յունուար, էջ 96:

¹⁹ Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեւ իր զինակիցները, Յերևան, 1932, 170 էջ, նույնի՝ Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926, 88 էջ, նույնի՝ Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926, 246 էջ:

²⁰ Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Յերեվան, 1926, 30 էջ:

²¹ Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական ռիբենտացիան յեւ հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, 1929, 86 էջ:

²² Լեո, Անցեալից. Յուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, 1925, 482 էջ:

²³ Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ., Երևան, 1948, 113 էջ, նույնի՝ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, 1960, 92 էջ:

²⁴ Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), Երևան, 1966, 413 էջ:

²⁵ Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական-քաղաքական և կազմակերպական կրախը (1920-1921թթ.), Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու), Երևան, 1987, էջ 185-225:

²⁶ Հովսեփյան Յու., Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին, Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի

և ուրիշներ: Չնայած պարտադրված միակողմանի մեկնաբանություններին՝ իրենց հարուստ աղբյուրագիտական բազայով առանձնանում են Արամայիս Մնացականյանի²⁷, Գալուստ Գալոյանի²⁸, Խորհրդային ժամանակաշրջանի աշխատանքները: Իր ժամանակներին ոչ հատուկ համարձակ մեկնաբանությունների համար կարելի է եզակի համարել Բագրատ Բոդյանի²⁹ աշխատությունը:

Հիմնահարցի համապարփակ ուսումնասիրության համար բացառիկ կարևորություն ունեն նաև սփյուռքահայ պատմաբանների աշխատությունները:

Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հաստատման և անկախության վերականգնման խնդիրները Դաշնակցություն կուսակցության դիրքերից են քննարկել սփյուռքահայ պատմաբաններ Հրաչ Տասնապետյանը³⁰, Ռուբինա Փիրումյանը³¹: Չնայած տրամաբանական համարվող կուսակցական կողմնո-

հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու), Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 28-52, նույնի՝ 1921 թ. փետրվարյան խռովության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 4, էջ 49-55:

²⁷ Մնացականյան Ա., Ընդդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, 1976, 116 էջ:

²⁸ Գալոյան Գ., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961, 408 էջ, նույնի՝ Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, 1957, 256 стр:

²⁹ Бодян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М-П, 1929, 434 с.

³⁰ Տասնապետյան Հ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդի. Ժողովը (1890-1924), Աթէնք, 1988, 259 էջ:

³¹ Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երեւան, 1997, 421 էջ:

րոշմանը՝ այս հեղինակների գործերը կարևոր են հիմնախնդրի առավել ամբողջական պատկերացման համար: Դրանք գնահատանիքի են արժանի աղբյուրագիտական բազայի տեսակետից: Այս հեղինակները դրվատանքով են գրում Փետրվարյան ապստամբությունն արժևորող գործիչների մասին:

Իրենց տրամադրության տակ եղած փաստական նյութը վերլուծելու առումով պակաս արժեքավոր չեն նախկին դաշնակցական պատմաբաններ Թորգոմ Վեհապետյանի³², Լևոն Չորմիսյանի³³ աշխատությունները: Չնայած պետք է նշել, որ հատկապես Թ. Վեհապետյանը, ճշմարտացիորեն ներկայացնելով փաստերն ու դեպքերը, հաճախ է կողմնակալ եզրակացություններ և ընդհանրացումներ անում: Ռամկավար հեղինակներից կարելի է առանձնացնել Ավետիս Յափուջյանի³⁴ աշխատությունը:

Հետխորհրդային շրջանում հայաստանյան պատմագիտության մեջ Փետրվարյան ապստամբությունը որոշ չափով ուսումնասիրվել և անկողմնակալ գնահատականների է արժանացել: Անցյալի դեպքերն իրենց արժեքավոր աշխատություններում նորովի են մեկնաբանել բեղմնավոր գրիչ ունեցող պատմաբաններ Գալուստ Գալոյանը³⁵, Հրաչիկ Սիմոնյանը³⁶, Վլադի-

միր Ղազախեցյանը³⁷: Ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյանի ուսումնասիրությունն առանձնանում է ոչ միայն արտասահմանյան բազմատեսակ արխիվային նյութերի առատությամբ, այլև մեզ հետաքրքրող խնդրի կապակցությամբ արված գնահատումներով: Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանն իր ուրույն գիտական դիպուկ ոճով հանգում է մի շարք եզրակացությունների, որոնց հետ չի կարելի չհամաձայնվել: Պրոֆեսոր Վլադիմիր Ղազախեցյանն իր ծավալուն մենագրության և մի շարք հոդվածների մեջ հետաքրքիր բացահայտումներ ու ընդհանրացումներ է անում:

Արարատ Հակոբյանի գիտական լուրջ հետաքրքրություն ներկայացնող ուսումնասիրություններում³⁸ հանդիպում ենք արժեքավոր վերլուծությունների և գնահատականների: Մեզ հետաքրքրող խնդիրների ուսումնասիրվածության առումով կարելի է առանձնացնել նաև Արամ Սիմոնյանի³⁹, Համլետ

³² Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, 630 էջ:

³³ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Երևան, 2006, 564 էջ, նույնի՝ Հայ սպաների արքունի 1920-1921թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 32-51, նույնի և Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 1, էջ 46-50:

³⁴ Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014, 260 էջ, նույնի՝ Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920 թթ., Երևան, 2005, 364 էջ, նույնի՝ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, 339 էջ, նույնի՝ Միակուսակցական վարչակարգի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Երևան, 2016, 366 էջ:

³⁵ Սիմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, 2000, 698 էջ:

³² Վեհապետեան Թ., Նոր սերունդը՝ քաղութան նոխազ, Բ հատոր, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը իրենց յարակից հարցերով, Պէյրուք, 1985, 207 էջ:

³³ Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները եւ հայրենիքը, Փարիզ, 1946, 163 էջ, նույնի՝ Կուսակցութիւնները, Պէյրուք, 1965, 308 էջ:

³⁴ Եափուջեան Ա., Ո՞վ կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ի՞նչ եղավ անոր հետեանքը, Գահիրէ, 1968, 136 էջ:

³⁵ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերութիւնները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, 540 էջ:

Գևորգյանի⁴⁰, Գևորգ Ստեփանյանի⁴¹ աշխատությունները և Նաթելլա Գրիգորյանի հոդվածները⁴²: Փետրվարյան ապստամբության պատճառների և հետևանքների մեկնաբանման համեստ փորձ է կատարվել նաև մեր կողմից⁴³:

Փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ սույն աշխատության մեջ փորձել ենք հավասարակշռել հակադարձ տեսակետները և հնարավորինս անկողմնակալ ներկայացնել տեղի ունեցածը:

Աշխատանքում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում ՀՅԴ պատմության կենտրոնական արխիվներում հայտնաբերված մի շարք արժեքավոր փաստաթղթեր:

⁴⁰ Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 1999, 557 էջ:

⁴¹ Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձության, Երևան, 2016, 1088 էջ, նույնի՝ 1921թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայկեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2015, թիվ 3, էջ 161-178:

⁴² Գրիգորյան Ն., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության գնահատության շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», թիվ 139.1, Երևան, 2013, էջ 48-63, նույնի՝ «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, «Ակունք», Երևան, 2012, թիվ 3, էջ 21-32, նույնի՝ Փետրվարյան ապստամբության դերն ու նշանակությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտություններ», թիվ 130.6, Երևան, 2013, էջ 68-81:

⁴³ Ստեփանյան Խ., 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառները և հետևանքները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (մենագրություն), Երևան, 2016, 200 էջ:

ԳԼՈՒԽ 1

1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

1917թ. հոկտեմբերի 25-ին Վլադիմիր Լենինի գլխավորությամբ բոլշևիկյան (հետագայում՝ կոմունիստական) կուսակցությունը հեղաշրջում կատարեց Ռուսաստանում, տապալեց Ժամանակավոր կառավարությանը և երկրում հաստատեց խորհրդային կարգեր: Երկրում միահեծան իշխելու, մյուս կուսակցություններին ու այլախոհներին հալածելու բոլշևիկների քաղաքականությունը Ռուսաստանում հանգեցրեց քաղաքացիական պատերազմի, որը շարունակվեց մի քանի տարի:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջման լուրը բացասաբար ընդունվեց հայության կողմից: Բոլշևիկների որդեգրած պատերազմին անհապաղ, առանց տարածքային գրավումների վերջ տալու և հաշտություն կնքելու քաղաքականությունը ենթադրում էր ռուսական զորքերի հեռացում նաև առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան Թուրքիայից գրաված արևմտահայկական տարածքներից:

Բոլշևիկների նկատմամբ անվստահությամբ լցված Անդրկովկասի քաղաքական ուժերը ձեռնամուխ եղան երկրամասային նոր իշխանության ստեղծմանը: Ռուսաստանից փաստացիորեն անջատված Անդրկովկասում նոյեմբերի 15-ին ստեղծվեց Անդրկովկասի կոմիսարիատը, որը կազմվեց անդրկովկասյան երեք հիմնական ազգերի՝ հայերի, վրացիների և կովկասյան թուրքերի (1918թ. մայիսից՝ ադրբեջանցիներ) ներկայացուցիչներից: Կոմիսարիատը չճանաչեց բոլշևիկյան

իշխանությունը և անտեսելով Անդրկովկասի համար ստեղծված ծանր ռազմա-քաղաքական իրադրությունը՝ որդեգրեց Ռուսաստանից անջատվելու ուղի:

Կովկասյան հրամանատարության և Թուրքիայի միջև 1917թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքվեց զինադադարը, որով նախատեսվում էր անմիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները և զորքերի տեղաշարժերը թիկունքից առաջավոր գիծ⁴⁴:

Բոլշևիկները հայտարարեցին ազգային հարցերը արդարացի սկզբունքներով լուծելու պատրաստակամության մասին, Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավահավասարության և ազատ ինքնորոշման իրավունքի օգտին՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն ձեռք բերելը: 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին խորհրդային կառավարությունն ընդունեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը⁴⁵: Դրանով ճանաչում էին արևմտահայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն: Դեկրետը նախատեսում էր ռուսական զորքերի անհապաղ դուրսբերում և հայկական ժողովրդական միլիցիայի ստեղծում, հայ գաղթականների անարգել վերադարձ հայրենիք, ժողովրդական կառավարության կազմակերպում:

1918թ. սկզբներից բավական բարդ և ծանր իրավիճակ ստեղծվեց հայ ժողովրդի համար: Օգտվելով ռուսական բանակի հեռացումից և խախտելով 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ի Երզնկայի զինադադարը՝ 1918թ. հունվարի 30-ին թուրքական

⁴⁴ Փիրումեան Ռ., էջ 75:

⁴⁵ Հայոց պատմություն (խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բախտոյարյան), հ. 3, գիրք II, Երևան, 2015, էջ 609:

50.000-ոց բանակը հարձակման անցավ Կովկասյան ճակատում:

1918 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիսում կազմավորվեց Անդրկովկասյան սեյմը՝ որպես երկրամասի բարձրագույն պետական իշխանական մարմին⁴⁶: Անդրկովկասի Սեյմը չճանաչեց Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների ստորագրած Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը և 1918 թվականի մարտին բանակցություններ սկսեց թուրքերի հետ: Օգտվելով ռուսական բանակի նահանջից և Անդրկովկասի անմիաբանությունից՝ թուրքերը շատ արագ գրավեցին Արևմտյան Հայաստանը և անցան Անդրկովկաս: Թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը վերջում վերածվեց թուրք-հայկական պատերազմի, որն ավարտվեց Անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության հռչակումով և 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության պայմանագրով⁴⁷:

Քաղաքացիական պատերազմում ներքին հակառակորդների դեմ հաղթանակն ապահովելուց հետո Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններն անթաքույց արտահայտվում էին Անդրկովկասին վերատիրելու մասին: Պարզ էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի համար Անդրկովկասին տիրել, նշանակում էր այնտեղ հաստատել խորհրդային կարգեր: 1920թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացավ: Մեկ ամիս անց 11-րդ կարմիր բանակի գործուն անջակցությամբ Խորհրդային Ադրբեջանը բռնազավթեց Արցախը, որը նույնպես հայտարարվեց խորհրդային: 1920 թ. հուլիսի վերջին

⁴⁶ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 74:

⁴⁷ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 90:

Կարմիր բանակը խորհրդայնացրեց նաև Նախիջևանը: Հայաստանի Հանրապետությունը, լարված, պատերազմական հարաբերությունների մեջ լինելով Ադրբեջանի եւ Քեմալական Թուրքիայի հետ, ուժերը կենտրոնացնելով ներքին հակապետական բոլշևիկյան, թուրք-թաթարական խռովությունները ճնշելու վրա, չկարողացավ պատշաճ կերպով դիմակայել բոլշևիկների ներխուժմանը Արցախ և Նախիջևան:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում, ստանալով խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը, քեմալականները պարտության մատնեցին հայկական բանակին: Օգտվելով այս իրավիճակից՝ նախապես Բաքվում կազմավորված Հայիեդկումը, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի հյուսիս-արևելքից մտնելով Իջևան, հանդես եկավ Հայաստանը խորհրդային հոշակելու մասին հայտարարությամբ⁴⁸:

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի և ՀՅԴ Բյուրոյի համատեղ նիստում որոշվեց իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելու համար լիազորել ՀՀ կառավարության անդամներ Դրաստամատ Կանայանին և Համբարձում Տերտերյանին բանակցություններ վարել Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ խորհրդային Հանրապետության (ՌՍՖՍՀ) լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի

⁴⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շրջ. 2:

հետ⁴⁹: Բանակցություններն էլ վարվեցին Հայաստանի անկախությունը երաշխավորելու սկզբունքով⁵⁰:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին մի կողմից Բ. Լեգրանի և մյուս կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոյի և Հ. Տերտերյանի միջև ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը: Այն նախատեսում էր իշխանության խաղաղ անցումը բոլշևիկներին: Սահմանվում էին իշխանության փոխանցման հիմնական սկզբունքները: Հայաստանում մինչև խորհուրդների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը ժամանակավորապես տրվում է ռազմաիշխական կոմիտեին, որի մեջ մտնում էին 5 կոմունիստներ և 2 ծախ-դաշնակցականներ, Դաշնակցություն և մյուս ոչ բոլշևիկյան սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչները հալածանքի չէին ենթարկվելու Կոմունիստական կուսակցության դեմ նախկինում տարած պայքարի համար, խորհրդային Ռուսաստանը երաշխավորում էր խորհրդային Հայաստանի անկախությունը⁵¹: Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու, թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու, քաղաքացիական կռիվ թույլ չտալու, ինչպես նաև նոր կառավարության մեջ ներկայացուցիչ ունենալու վերաբերյալ Դաշնակցության դիրքորոշումն ընդունվել էր նախօրեին՝ դեկտեմբերի 1-ին, տեղի ունե-

⁴⁹ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 248, թ. 1,2, հմմտ. Վրացեան Ա., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 279:

⁵⁰ Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926, էջ 26:

⁵¹ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1926թ., հոկտեմբեր, էջ 101, 102:

ցած կուսակցության Բյուրոյի, խորհրդարանական ֆրակցիայի և կառավարության վերոնշյալ համատեղ նիստում⁵²:

1920 դ. թեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով Հայաստանում փաստացի իշխանությունը փոխանցվեց բոլշևիկներին: Վերջիններս էլ ակտիվ պայքար ծեռնարկեցին նախկին իշխանության ներկայացուցիչների և համախոհների դեմ:

1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին՝ Թիֆլիսի ճանապարհին ձերբակալվեցին ՀՀ նախկին կառավարության մի շարք անդամներ (Համո Օհանջանյան, Ռուբեն Դարբինյան, Կորյուն Ղազարյան, Հովհաննես Քաջազնունի և ուրիշներ): Ավելի ուշ ձերբակալվեցին հայկական բանակի մոտ 600 սպաներ, որոնց Բաքվի վրայով աքսորեցին Ռուսաստան: Անխնա հալածվում էր հայ մտավորականությունը, կողոպտվում հայ գյուղացիությունը: Ազգայնացվում էին բանկերը, բանկային գործը համարվում էր պետական մենաշնորհ⁵³:

Հայաստանի անկախությունը ոտնահարվում էր գրեթե բոլոր բնագավառներում: Հատուկ դեկրետով պարտադիր շրջանառության մեջ դրվեցին ՌՍՖՍՀ դրամանիշները, իսկ դրանք չընդունողները պատժվելու էին հեղափոխական ժամանակների օրենքներով⁵⁴:

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 248, թ. 1, հմմտ. Տեր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղէտը: Քեմալական արշաւանքը, Կարսի եւ Ալեքսանդրաքոյի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները, պաշէվիքեան տիրապետութիւնը: Անտիպ փաստաթուղթեր, դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 124:

⁵³ Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պր. I (1920թ. նոյեմբերի 29 - 1921թ. փետրարի 18), Էջմիածին, Պետական հրատարակութիւն, 1921, էջ 9, 10:

⁵⁴ «Կոմունիստ», Երեւան, 1920, 22 դեկտեմբերի:

Հայիեդկումի դեկտեմբերի 20-ի դեկրետով Խորհրդային Հայաստանի տարածքում վերանում է «Ռուսական կայսրության Հավաք Օրինացը» այն բոլոր փոփոխություններով, որ մտցրել էին ժամանակավոր կառավարությունը, Անդրկովկասյան սեյմը, Հայաստանի խորհուրդը, Խորհրդարանը և կառավարությունը: Փոխարենը Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀՍԽՀ)-ի սահմաններում գործող օրենքներ են համարվում ՌՍՖՍՀ օրենքները՝ այն փոփոխություններով ու լրացումներով, որոնք կմտցնեն Հայիեդկումը և այլ իրավասու իշխանություններ⁵⁵: Հայիեդկումի ընդունած դեկրետները և հրամանները «նպատակ ունէին ամրացնելու Հայաստանում պրոլետարական դիկտատուրան եւ միաժամանակ՝ լայնացնելու ու խորացնելու համաշխարհային մեծ յեղափոխութիւնը»⁵⁶:

Եթե նորահռչակ Խորհրդային Ռուսաստանում պետական իշխանության մարմինները բանվորների, զինվորների և գյուղացիների ընտրովի խորհուրդներն էին, ապա Հայաստանում այդպիսիք չլինելու պատճառով իշխանության մարմիններ դարձան բոլշևիկյան կուսակցության կողմից ստեղծված ոչ ընտրովի հեղկոմները⁵⁷: 1921 թ. հունվարի 15-ին ստեղծվում է գերագույն հեղափոխական տրիբունալ: Տրիբունալի որոշումները վերջնական էին և ի կատար էին ածվում 48 ժամվա ըն-

⁵⁵ «Կոմունիստ», 1920, 23 դեկտեմբերի:

⁵⁶ Քաջազնունի Յ., Յետ մահու..., էջ 62:

⁵⁷ Հակոբյան Ա., Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի զուգահեռներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2014, թիվ 1, էջ 49:

թացքում, բացի մահապատիժ նախատեսող դատավճիռներից, որոնք ենթակա էին Հայկեղկոմի հաստատմանը⁵⁸:

Նոր իշխանությունների վարած անխոհեմ քաղաքականության հետևանքով ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և 1921 թ. փետրվարին ապստամբություն սկսվեց նրանց դեմ: Փետրվարի 18-ին ապստամբ ուժերը մտան Երևան: Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները և բանակը դուրս վճռվեցին մայրաքաղաքից⁵⁹: Երևանի գրավումից հետո Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտե, որը պետք է կառավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն փետրվարի 18-ին ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները⁶⁰:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները բազմաթիվ էին:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո առաջին իսկ դժգոհությունների պատճառը բոլշևիկների կողմից 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի սկզբունքները չհարգելն էր: Այս առումով «Դրօշակ»-ի 1926 թ. փետրվարի խմբագրականում նշվում է. «Համաձայնագրի և ոչ մի կետ չիրագործեց: Երկրի անկախությունը ջնջեց: Սահմանների ընդարձակում չեղաւ: Թուրքերը դուրս չեկան Ալեքսանդ-

⁵⁸ Պետրոսյան Շ., Սովետական պետականության կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, էջ 55:

⁵⁹ Hovhannisian R., Simon Vratzian and Armenian Nationalism, "The Armenian Review", 1970, Vol. 23, N 1, pp. 30.

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ., հմմտ. «Ազատ Հայաստան», Երեւան, 1921, 19 փետրուարի:

րապօլից: Հանրապետության շրջանի գործիչները ենթարկեցին վայրագ հալածանքի, և բանտերը լեցեցին հազարաւոր մտաւորականներով: Հայկական բանակը լուծեց, և սպայութիւնը, աւելի քան 1500 հոգի, խաբէութեամբ արքայութեան ներսերը: Ծայր տւին անվերջ բռնագրաւումներ, թալան, հարստահարութիւն ու սպանութիւններ: Դուրսէն անօրինակ տուրքեր, և գիւղերն ուղարկեցին պատժիչ զորամասեր տուրք չտուող գիւղացիներին պատժելու համար: Ամբողջ երկիրը առնւեց Չէկայի հսկողութեան տակ»⁶¹: Փաստորեն բոլշևիկյան իշխանություններն էական քայլեր չձեռնարկեցին երկրի բարելավման ուղղությամբ: Երևանի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունները ոչ մի արժեք չունեին հայ բոլշևիկների համար: Վատթարագույնը թերևս այն էր, որ փաստացի վերացել էր Հայաստանի անկախությունը⁶²: Դաշնակցական պարբերականի ներկայացրած փաստարկներից կարելի է եզրակացնել, որ դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով մեծ ակնկալիքներ են ունեցել երկրում տիրող կացության վերաբերյալ: Իսկ համաձայնագիրը, որով իշխանությունը հանձնվեց բոլշևիկներին, հույս է ներշնչել դաշնակցականներին, որ Հայաստանը կկարողանա շարունակել ազատ և ժողովրդավար զարգացումը: Մինչդեռ բոլշևիկյան իշխանությունների ձեռնարկած առաջին իսկ քայլերը հիասթափություն են առաջացրել:

Դաշնակցական ղեկավար գործիչների կողմից զսպվածության և խոհեմության կոչեր են հնչում՝ ուղղված բոլշևիկ դե-

⁶¹ «Դրօշակ», 1926, թիւ 2, էջ 38:

⁶² «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, 17 յունուարի:

կավարներին: Հնարավոր դժգոհությունները կանխելու նպատակով փորձ է արվում Հայիեդկոմի ղեկավարներին համոզել հեռու մնալ ծայրահեղ քայլերից: Նախկին վարչապետ Ս. Վրացյանի դիմումները Հայիեդկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանին, վտանգավոր հետևանքներից խուսափելու համար, ըստ Ծաղկաձորի շրջանի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Արմեն Սևանի⁶³, անօգուտ են անցնում⁶⁴:

Ս. Վրացյանը փորձել է Հայիեդկոմի անդամ Ասքանազ Մոսվյանին և Ս. Կասյանին համոզել, որ սանձեն Ռուսաստանից եկած «հեղափոխական» հայ բոլշևիկներին⁶⁵, սակայն համոզվել է, որ վերջիններիս վրա նրանց ազդեցությունը շատ թույլ էր⁶⁶:

1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին «հակայեղափոխական շահադէտութեան (սպեկուլյացիայի) և ի պաշտօնէ յանցագործութեան դէմ մաքառելու համար» Հայիեդկոմի դեկրետով ստեղծ-

⁶³ Փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ «Վէմ»-ում հրապարակված՝ Արմեն Սևանի հուշ-հոդվածը գրվել է դեպքերից անմիջապես հետո, թարմ տպավորության տակ: 1970 թ. Բուենոս Այրեսում հրատարակվել են Ա. Սևանի՝ խորհրդային բանտերում անցկացրած տարիներին (1945-1955 թթ.) նվիրված հուշերը, որոնք վերահրատարակվել են Երևանում 2008 թ. (տե՛ս Սեւան Ա., Բանտարկեալի մը յուշերը: Տառապանքի տարիներ Գ. Նժդեհի հետ, Երևան, 2008, 256 էջ):

⁶⁴ Սեւան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 93:

⁶⁵ Նույն հոդվածում Ս. Վրացյանը բարձր է գնահատում այդ օրերին Ռուսաստանից եկած մի շարք հայ պաշտոնյաների մարդկային արժանիքները, նրանց ձգտումը օգտակար լինելու հայրենիքին: Սակայն, հաշվի առնելով հայ աշխատավորությանը, Հայաստանի պայմաններին անձանոթ և նույնիսկ խորթ լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև «Մոսկուայի որոշումով» Հայաստան գալը, հայ ժողովուրդը նրանց ընկալում էր որպես նոր «Գալիցիաներ, Տիգլահաուզիներ»:

⁶⁶ «Ասպարէզ», ֆրեզնո, 1921, 27 սեպտեմբերի:

վում է արտակարգ հանձնաժողով (ԶԵԿԱ - ռուսերեն)⁶⁷: Չնայած 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ին ստեղծվում է ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, վերջինս շարունակում էր գործել Հայիեդկոմի անմիջական ղեկավարությամբ և ցուցումներով⁶⁸:

ԶԵԿԱ-յի քմահաճույքներն այնքան անտանելի էին դարձել, որ ժողովուրդը երանի էր տալիս ցարական ժանդարմներին: Հայիեդկոմը կարող էր իր քայլերն իրականացնել նաև առանց խստագույն միջոցների, որոնք, ըստ էության, առաջին դժգոհությունների հիմնական պատճառները հանդիսացան: Առավել մտահոգիչն այն էր, որ հենց սկզբից Հայիեդկոմի կազմում առավել զուսպ և խոհեմ գործելակերպի կողմնակիցների ազդեցությունն ուժեղ չէր: Փոխարենը ռուսաստանյան հեղափոխական բովով անցած «արմատականները» ամուր դիրքեր ունեին նոր իշխանության մեջ, և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, սեփական իշխանության «հաստատման» համար միջոցների խտրություն չէին դնում:

Չնայած նոր իշխանությունների հիասթափեցնող քայլերին՝ Երևանում մնացած միակ բյուրոյական Ս. Վրացյանը, խորհրդակցելով կուսակցական մի քանի ազդեցիկ ընկերների հետ, կազմում է դաշնակցական շարքերին ուղղված մի շրջաբերական, որի մեջ շեշտվում է խիստ լոյալության և առանց հետին մտքերի բոլշևիկներին օժանդակելու անհրաժեշտությունը⁶⁹:

⁶⁷ «Կոմունիստ», Երեւան, 1920, 9 դեկտեմբերի, հմմտ. Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ I, էջմիածին, 1921, էջ 7, 8:

⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 17, թ. 3:

⁶⁹ Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), Երևան, 2008, էջ 116:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից գլխավորը թերևս բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող բռնագրավումներն էին («ռազմական կոմունիզմը»⁷⁰):

Հայեդեկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ի հրամանով պետական, հասարակական հիմնարկությունները և մասնավոր անձիք պարտավոր էին տեղեկացնել իրենց մոտ առկա պարենի, վառելիքի մասին: Հրամանը չկատարողներին սպասում էր Հեղափոխական տրիբունալը⁷¹: Այս հրամանից անմիջապես հետո բոլշևիկյան իշխանությունները գործի անցան: Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության (ՀԿ(Բ) Կ) Կենտկոմը հանդես եկավ Կարմիր բանակին հաց հասցնելու կոչով: Թեև հայտարարվել էր, որ հացահատիկի

⁷⁰ «Ռազմական կոմունիզմի» հիմքում դրված էր պարենմասնատրումը: Գյուղացուն թողնվելու էր նրա պարենի մի մասը (ուտելու և սերմացուի համար), իսկ մնացածը բռնագրավվելու էր՝ պետական կարիքները հոգալու համար: Պետականացվելու էին նաև բոլոր գործարանները, արհեստանոցները, արտադրամիջոցները (տե՛ս Ղազարխեյյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 21): Գրականության մեջ հաճախ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը սխալ է մեկնաբանվում. այն դիտվում է որպես միայն պարենմասնատրման քաղաքականություն: Ճիշտ է, պարենմասնատրումն այդ քաղաքականության կենտրոնական հարցն էր, բայց միայն դրանով չէր բնորոշվում այն: «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը տնտեսական միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ էր, որը վերաբերում էր ոչ միայն գյուղատնտեսությանը, այլև արդյունաբերությանն ու առևտրին: Ելնելով ռազմական կարիքներից՝ արտադրական ձեռնարկությունները, այդ թվում և մանր ու միջին, պետականացվում էին: Հետագայում անդրադառնալով այդ հարցին՝ Վ. Լենինը հատկապես ընդգծեց, որ սխալ թույլ տրվեց, երբ «ռազմական կոմունիզմի» ժամանակ ազգայնացվեցին նաև մանր ձեռնարկությունները (տե՛ս Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նեպի տարիներին (1921-1936), Երևան, 1978, էջ 28):

⁷¹ ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պր. 1, էջ 8:

հավաքում կամավոր է, այն պարտադիր էր կուլակների և հարուստների համար: Ընդ որում վերջիններս իրենք էին պարտավոր իրենց միջոցներով հացը տեղափոխել⁷²: Մի կողմից կոչ էր արվում «հիմնավորել» հացահատիկի և մթերքների հավաքման «անհրաժեշտությունը», մյուս կողմից փորձում էին ժխտել բնակչության մեջ տարածված այն լուրերը, «որ իբր խորհրդային իշխանությունը խլում է գյուղացու ամբողջ ունեցվածքը»⁷³:

1920 թ. դեկտեմբերին և 1921 թ. հունվարին Ս. Կասյանի հրամանով բռնագրավվում են գործարանները, եկեղեցու կալվածքները, ինչպես, օրինակ՝ Էստապովի պահածոների գործարանը, հանքերը, հանքային ջրերը, լճերը, բոլոր մասնավոր, եկեղեցապատկան հողերը, անտառները⁷⁴:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ առաջ է մղվել այն թեզը, ըստ որի հողի, կալվածքների, Շուստովի գինու-կոնյակի արտադրության, Էստապովի պահածոների գործարանի, Ավետիքովի մեխանիկական գործարանի, Աֆրիկյանների շենքերի պետականացումով իրականանում էր հեղափոխության տնտեսական ծրագիրը⁷⁵: Ավելացնենք նաև, որ շատ տեղերում բռնագրավումների պատճառով տեղի էին ունենում «տարերա-

⁷² «Կոմունիստ», 14 դեկտեմբերի:

⁷³ «Կոմունիստ», 9 դեկտեմբերի:

⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1253, ց. 1, գ. 2, թ. 1-2, 4-13, գ. 4, թ. 1-3:

⁷⁵ Մնացականյան Ա., Ընդդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, 1976, էջ 25:

յին ըմբոստություններ», որոնք ճնշվում էին Երևանից ուղարկված պատժիչ զորամասերի կողմից⁷⁶:

Բոլշևիկյան բռնագրավումների առիթով Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան»-ը մատնանշում է. «Երկու ամսուայ կեանք ունեցան ընդամենը երեկա մեր «հերոսները» և այդ երկու ու կէս ամսուայ ընթացքում Հայաստանի բոլշևիկ կոչւած ասանտիւրիստները ցուցադրեցին իրենց բովանդակ շնորհքը, առանց այն էլ տնտեսապէս քայքայած մեր երկիրն ու հայ աշխատատիրութիւնը աների և թալանի վարպետօրէն ենթարկելու գործում»⁷⁷: Ընդ որում բոլշևիկյան թալանն իրականացվում էր առանց որևէ խտրականության: «Կաթերից մի քանի վագօն էլ ուղարկեց Նախիջեւանի թաթարներին, որպէսզի նրանք էլ մասնակից լինեն մեր որբանոցների թալանին», - գրում է «Ազատ Հայաստանը»⁷⁸: Փաստորեն, ըստ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթի, «թալանը բոլշևիկի գլխաւոր աղբիւրն էր, իսկ կեղծիքը, ահաբեկումն և պատերազմը՝ նրա գոյութեան միակ միջոցները»⁷⁹: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն բռնագրավված իրերն իրենց տերերին վերադարձնելու նպատակով ստեղծեց հատուկ ցուցակագրություն:

Հայաստանի կոմունիստները, չունենալով երկրի զարգացման սեփական ծրագիր, Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններին կրկնում էին վերջիններիս փորձը, որի ամե-

նավառ օրինակը «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումն էր:

Զավեշտն այն էր, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմը» սկսեցին կիրառել այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում արդեն հրաժարվում էին դրանից⁸⁰: Դաշնակցական ականավոր գործիչ, տեսաբան Միքայել Վարանդյանը գրում է, որ հայ բոլշևիկների կիրառած բռնությունների մարտավարությունը «Կարլ Մարքսը եւ իր հոչակաւոր զինակիցը, Ֆրիդրիխ Էնգելսը, ոչ միայն չեն յանձնարարած, այլեւ վճռապէս մերժած են: Մերժած են մասնաւորապէս Ռուսաստանի նման յետամնաց երկիրների նկատմամբ»⁸¹: Ավելին, չնայած այն հանգամանքին, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը Ռուսաստանում իրեն չէր արդարացրել, Հայաստանի նորընծա բոլշևիկ ղեկավարությունը որոշեց գործադրել այն նաև տեղում: Պարենավորման ժողկոմիսարիատի, տեղական հեղկոմների, բանակի անմիջական մասնակցությամբ սկսվեցին բռնագրավումները գյուղերում, որոնք տեղի էին ունենում կարմիր բանակին օգնելու և այլ պատճառաբանություններով: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն կոչ էր անում հայ գյուղացիներին սեփական փոխադրամիջոցներով հաց հասցնել կարմիր բանակին⁸²:

Յեղասպանության ծանր հետևանքների, հարյուր հազարավոր գաղթականների առկայության, պատերազմից քայքայ-

⁷⁶ Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներն ու հետևանքները Սիմոն Վրացյանի գնահատմամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 1, էջ 143, 144:

⁷⁷ «Ազատ Հայաստան», 1921, 22 փետրուարի:

⁷⁸ Նույն տեղում, 26 փետրուարի:

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 21:

⁸⁰ Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 48:

⁸¹ Վարանդյան Մ., Համայնավարությունը եւ համաշխարհային յեղափոխութիւն, էջ 63, 64:

⁸² «Կոմունիստ», 1920, 14 դեկտեմբերի:

ված տնտեսության պայմաններում նման քաղաքականության կիրառումը հակասում էր երկրի բնակչության շահերին և ակնկալիքներին: Ընդհակառակը, ժողովուրդը սպասում էր սոցիալական վիճակի բարելավում և բնականաբար ցավով էր ընդունում սեփական գույքի, մթերքի անհատույց բռնագավթումը: Ճիշտ է, ստեղծված խառնակ իրավիճակում հնարավոր չէր ընդհանրապես բացառել նման երևույթները: Սակայն խոսքը ոչ թե հատուկենտ տեղական իշխանավորների զանցանքների, այլ բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող կազմակերպված թալանի մասին է: Ինչպես գրում է սփյուռքահայ պատմաբան Լևոն Մարտիրոսյանը, «հայ աշխատատեղը, որ երէկ կը կարծէր թէ ինք երկրի վարող ուժն էր դարձեր, տեսաւ որ կուրորէն տրուած հրամանի մը համակերպելու պարտականութենէն զատ իր իրաւունքի մասին մտածելու պատեհութիւն չունէր»⁸³:

Չնայած ներքին տարաձայնություններին⁸⁴ հայ բոլշևիկները բռնագրավումներն իրականացնում էին ամենակոպիտ

⁸³ Մարտիրոսյան Լ., Դասակարգային կռիւներու գիծը ազգերու պատմութեան մէջ, Խ. Ա., Պէյրոյթ, 1963, էջ 221:

⁸⁴ «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության հարցում Հայաստանի կոմունիստական իշխանության մեջ տարակարծությունը բավական խորն էր (տե՛ս Stepanyan Kh., The criticism of the policy of "military communism" applied in Soviet Armenia by the social-political thought of Armenian Diaspora (1920-1930s), "European science review", «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, January-February, Vienna, Austria, 2014, № 9-10, September-October, p. 19.): Հայիեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը դեմ է եղել Հայաստանում կիրառել Ռուսաստանում փորձարկված տնտեսական քաղաքականությունը (տե՛ս Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, էջ 185: Սարգսյան Կ., Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի կիրառման պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 12, էջ 13):

ձևերով: Հաշվի չէին առնում Հայաստանի և հայ ժողովրդի յուրահատկությունները և կարճ ժամանակամիջոցում բռնագրավումների անվան տակ կիրառեցին ավերի ու թալանի գործադրման բազմապիսի մեթոդներ⁸⁵:

Զարմանալին այն է, որ կոմունիստները բռնագրավումների և խուզարկությունների դաժանության մեղքը բարդում էին դաշնակցականների վրա: «Դաշնակների գաղտնի ագենտները խցկուած լինելով մեր երիտասարդ խորհրդային հիմնարկությունները, ինքնագլուխ գործունեութեամբ եւ ազգաբնակչութեան հետ կոպիտ վարեցողութեամբ ի չիք են դարձնում խորհրդային իշխանութիւնը: Վերջին օրերս ինքնագլուխ բռնագրաւումներ եւ խուզարկութիւններ են նկատ-

⁸⁵ Ստեփանյան Խ., Հայաստանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության քննադատությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից (1920-1930-ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2, էջ 139: Դրա փոխարեն խորհրդային պատմաբան Արշավիր Հակոբյանը Ս. Կասյանին և Ա. Բեկզադյանին համարում է «օպորտունիստներ»՝ նրանց մեղադրելով «ժողովրդի արյունարբու թշնամիների՝ դաշնակների և մյուս հակառակույցիներական պարտիաների նկատմամբ միջոցներ չձեռնարկելու մեջ» (Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թ., Երևան, 1948, էջ 55): Հետխորհրդային շրջանում բռնագրավումների քաղաքականության առումով հետևյալ ընդհանրացումն է արվում, ըստ որի՝ բոլշևիկների մեծամասնությունը (Գ. Ալիխանյան, Ա. Նուրիջանյան և ուրիշներ) կողմ էր առավել կոշտ և բռնի քայլերին, իսկ փոքրամասնությունը (Ս. Կասյան, Ա. Մոավյան, Ա. Բեկզադյան) ավելի հանդուրժող էր (Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2011, թիվ 1, էջ 138): Փաստորեն նոր իշխանությունների մեջ կային մարդիկ, ովքեր խելամտորեն դեմ էին զանգվածային բռնագրավումներին՝ դրանք համարելով վտանգավոր և հակաժողովրդական: Ցավոք, նման տեսակետ ունեցող գործիչներին չբավականացրին համապատասխան կամքը և ազդեցությունը կանխելու բնակչության մեջ զանգվածային հուզումներ ծնող որոշումը և դրա կիրառումը:

ում», - գրում է «Կոմունիստ»-ը⁸⁶: Բուլճակյան թերթի նման հրապարակումը միայն քարոզչական նպատակ է ունեցել՝ ձգտելով դժգոհությունների իրական մեղքը բարդել նախկին իշխանության ներկայացուցիչների վրա:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) գրում է, որ Հայհեղկոմի որդեգրած բռնությունների քաղաքականությունն աննախընթաց դաժանություն ուներ: Բուլճակները փորձում էին բռնությամբ վարչաձև փոխել՝ մոռանալով, որ բոլոր հեղափոխություններն ու ապստամբությունները ծնունդ են բռնությունների⁸⁷:

Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրվանից սկսված բռնագրավումները շուտով սովորական են դառնում: Ազգաբնակչությանը թալանում էին ամենուր՝ թե՛ քաղաքներում, թե՛ գյուղերում: Ամեն ինչ ավելի էր բարդացնում ավազակաբարո, պատեհապաշտ մարդկանց մասնակցությունը «բռնագրավում» կոչված կառավարական այդ ձեռնարկին, որը վերածվեց համատարած կողոպուտի⁸⁸: Ըստ էության, բուլճակների գործադրած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության «ընձեռած հնարավորությունից» փորձել են օգտվել նաև իշխանության հետ կապ չունեցող որոշ անբարեհույս տարրեր, որոնք ավելի են բարդացրել իրավիճակը:

⁸⁶ «Կոմունիստ», 1921, 12 փետրուարի:

⁸⁷ Իրազեկ, Փետրուար 18, «Յուլամատեան Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950) (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Բոստոն, էջ 307:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 308:

Բռնագրավումներն ավելի խստացան, երբ Հայաստան եկավ Համառուսաստանյան ՉԵԿԱ-յի ներկայացուցիչ Գ. Աթարբեկյանը⁸⁹:

Պատահական չէ, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության հանդեպ իրենց դժգոհությունն են հայտնում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների դեմ բարձրացված ժողովրդական ապստամբության ղեկավարները: Թե՛ Վրացյանը, թե՛ Իրազեկը համոզված էին, որ Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանցքային էր բուլճակների բռնագրավումների քաղաքականությունը՝ իր ամենադաժան դրսևորումներով:

Հատկանշական է, որ բռնագրավումների մեթոդներն աստիճանաբար «կատարելագործվել» են: Ս. Վրացյանը գրում է. «Ամենավարպետ ծրագրում ու կազմակերպում գործերից մեկն էլ, անշուշտ, եղավ «Պարէնի շաբաթը» կամ, ինչպէս Երեւանցիք անելի ճիշտ բնորոշել էին, «Թալաբաթը» (թալանի շաբաթը), յունուար ամսի վերջերին»⁹⁰: Ոգևորված «թալաբաթ»-ի «հաջողություններից»՝ բուլճակները ծրագրում էին այլ «շաբաթներ» ևս իրականացնել, օրինակ՝ «սպիտակեղենի շաբաթ»: Վրացյանը հեզնանքով մատնանշում է, որ այս կերպ «Երեւանը թթափում էր իր վրայից բուրժուական նախապաշարումները եւ ամուր կերպով ոտք կոխում «կոմունիստական շինարարութեան» ճանապարհի վրայ: Առաջաւոր Ասիայի շէմքին, հայ «պրօլետարիատը» կատարում էր իր պատմական ա-

⁸⁹ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 86:

⁹⁰ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 111:

ռաքելությիւնը»⁹¹: Փաստորեն կոմունիստական շինարարությունն ասելով հայ բոլշևիկներն ըստ Ս. Վրացյանի՝ նախ նկատի ունեին ժողովրդի ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը:

Բռնագրավումներն աստիճանաբար ավելի անհեթեթ են դառնում: Հեղկոմները գյուղերում պահանջում էին ոչ միայն ոչխար, կով և հավ, այլև յուղ, պանիր և ձու: Սևանա լճի ավազանի գյուղերում պարտավոր էին ծուկ մատակարարել բոլշևիկներին: Որոշ գյուղերից պահանջում էին որսի կենդանիներ, օրինակ՝ Ջրվեժ գյուղի վրա կաքավի տուրք էր տրվել⁹²: Խուզարկված տներից հաճախ տանում էին ոչ միայն կենդանիներ և պարեն, «այլև դրամ, ոսկեղէն ու գոհարեղէն, գորգեր, մետաքսի եւ այլ թանկարժէք կտորներ, շաքար, սապոն, զանազան հագուստ»⁹³:

Նշված խնդրին անդրադառնալիս Ս. Վրացյանը մատնացույց է անում նաև խորհրդահայ պատմաբան Բագրատ Բորյանի աշխատությունը և եզրակացնում, որ բոլշևիկ պատմաբաններն անգամ քննադատում էին այդ քաղաքականությունը⁹⁴: Բ. Բորյանը խորհրդային այն եզակի պատմաբաններից էր, որ համարձակություն էր ունեցել վեր հանելու հակաբոլշևիկյան ապստամբության իրական պատճառները՝ դրանց մեջ ընդգծելով նաև բռնագրավումների հիմնահարցը: «Առանց կազմակերպված և կարգապահ վարչամեթոդային, առանց քարոզչական նախապատրաստական աշխատանքի և առանց

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ Նույն տեղում, յունուար, էջ 86:

⁹⁴ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մորճի եւ թրջական սալի միջեւ, էջ 206:

հաշվի առնելու երկրի յուրահատուկ պայմանները, Հեղկոմը կարգախոս է հրապարակ նետում. բռնագրավել և գրավել քաղաքների մասնավոր անձանց պարենն ու գյուղացիության հացի պաշարը», - այսպես բոլշևիկների քաղաքականության հակաժողովրդական բնույթը մերկացնում է Բ. Բորյանը⁹⁵: Կարծում ենք՝ բոլշևիկ պատմաբանի վերոնշյալ համարձակ գնահատականը շատ բան է ասում Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» աննպատակահարամար լինելու մասին:

Զավեշտալի էր նաև բոլշևիկյան իշխանությունների այն քաղաքականությունը, ըստ որի՝ բռնագրավված պարենը և ապրանքները դուրս էին բերվում դրանց կարիքը մեծապես ունեցող երկրից: Մինչ ժողովուրդը Ռուսաստանից էր օգնություն սպասում, իրենից վերջին պատառը խլելով՝ ուղարկում էին Ռուսաստան⁹⁶:

Բոլշևիկները ժողովրդի ապրուստի վերջին միջոցները զենքի ուժով խլելով՝ կերակրում էին Հայաստանում գտնվող ռուսական զորքին կամ «նվեր» էին ուղարկում Բաքվի ու Մոսկվայի բանվորությանը⁹⁷: Բռնագրավված իրերի մի մասը միամտորեն ուղարկվում էր Հայաստանից դուրս՝ հավատացնելու Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդներին, որ սոցիալիստական երեք հանրապետությունների միջև կանոնավոր ապրանքափոխանակություն է սկսվել: Բացի դրանից, Հայաստանի բոլշևիկ ղեկավարներն ուզում էին Ռուսաստանի

⁹⁵ Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, с. 126.

⁹⁶ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, էջ 544:

⁹⁷ Սեւան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 93:

բուլճիկներին ապացուցել, որ իրենք նվիրյալ կոմունիստներ են:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանն իր հուշ-հոդվածում, խոսելով բռնագրավումների ժամանակ գործադրված կամայականությունների մասին, նշում է, որ դրանք երբեմն ավարտվում էին ընտանեկան պատիվն անարգելով⁹⁸:

Հ. Քաջազնունին նույնպես մերկացնում է բուլճիկների բռնագրավումների քաղաքականությունը՝ նշելով, որ այն Փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառներից էր: «Ամեն մի դիկտատուրա՝ արդեն իր էությունը՝ բռնություն է եւ ուրիշ բան չի կարող լինել: Ամեն մի յեղափոխական կառավարություն՝ կռուի շրջանում՝ հարկադրված է դիմելու կտրուկ ու ծայրայեղ միջոցների,- սա եւս մի անխուսափելի անհրաժեշտություն է, որ բոլորում է դրութեան էությունից: Բայց բուլճիկների բռնությունը ու Հայաստանում գործադրված միջոցների դաժանությունը ունեին մի առանձնայատուկ գիծ, որ ամենից անելի գրգռիչ ու անհանդուրժելի էին,- այն, որ անիմաստ էին բռնությունները, անելորդ ու աննպատակ... Փետրուարեան ապստամբությունը բուլճիկների գործն էր ամբողջովին, բնական հետեւանք նրանց բռնությունների ու մանաւանդ անվերջ բռնագրավումների, որ քանդում էին ժողովրդական տնտեսութեան վերջին մնացորդները, զրկում էին սովահար մարդկանց վերջին կտոր հացից»,- գրում է ՀՀ առաջին վարչապետը⁹⁹: Նրա համար այնքան դաժան են եղել բուլճիկյան բռնություն-

ները, որ կոչ էր անում միայն իրենց դիակների վրայով թույլ տալ բուլճիկներին նորից մտնել Հայաստան¹⁰⁰:

Արժե հիշատակել նաև այն իրողությունը, որ ստեղծվել էր բնակարանների բռնագրավման հատուկ հանձնախումբ՝ նոր ժամանած բուլճիկ գործիչների և զինվորականների համար անհրաժեշտ բնակարաններ ունենալու համար: Բ. Լեգրանի պատվիրակության անդամ Աշոտ Հովհաննիսյանը փողոց նետեց նախկին զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի ընտանիքին և տիրացավ նրա բնակարանին ու գույքին: Աշոտ Հովհաննիսյանը հետագա օրերին ևս շարունակել է «հոտած բուրժուաններից» կահ-կարասի, սպիտակեղեն, գորգեր և այլ իրեր բռնագրավելու իր գործը¹⁰¹: Նախկին պետական պաշտոնյաների ունեցվածքի հանդեպ կիրառվող նման քայլերը վկայում էին նաև բուլճիկների ցանկացած առումով անհանդուրժող կեցվածքի մասին:

Առանձնապես զարհուրելի են եղել Հեղկոմի հայտարարված միօրյա խուզարկության դաժան բռնագրավումները. «Հրատարակված էր հրաման մը, որուն համաձայն իւրաքանչիւր անձ իրաւունք պիտի ունենար իր մօտ պահելու 1 ամսուան պաշար, այսինքն 1 փութ ալիւր, 2 ֆունտ իւղ եւ այլն: Բայց զարհուրելի բան էր այդ խուզարկութիւնը, որ ամբողջ 24 ժամ տնեց: Խուզարկութիւն չէր այդ, այլ թալան, թալանէն անելի սոսկալի բան մը: Կամայականօրէն տուներէն առին տարին ինչ որ գտան, մասնաւորաբար իրենց խստութիւնը գործ դնե-

⁹⁸ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբությունը, էջ 43:

⁹⁹ Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս, էջ 46:

¹⁰⁰ Վրացյան Ա., Խարխալումներ: Յ. Քաջազնունու «Հ.Յ.Դ. անելիք չունի այլեւս» գրքի առթիւ, էջ 20:

¹⁰¹ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», 1926, հոկտեմբեր, էջ 103:

լով արեւմտահայութեան վրայ»¹⁰²: Ժամանակի մամուլը գրել է մասնավոր գրադարանների բռնագրավումների մասին, ինչը բոլշևիկները «պատճառաբանում» էին նրանով, որ «բուրժուաները» գիրք չեն կարող կարդալ¹⁰³:

Այսպիսով, «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, որն իրականացվում էին «պետական և հեղափոխական կարիքների համար» տեղի ունեցող բռնագրավումների ժամանակ, մեծապես նպաստեց ժողովրդական ընդլվման հասունացմանը:

Ի դեպ, Հայիեղկոմի կողմից իրականացվող բռնագրավումների քաղաքականությունը քննադատում է նաև Հայիեղկոմի անդամ Ա. Մոսվյանը Մոսկվայում գտնվող հայ կոմունիստներին իր ուղարկած նամակում¹⁰⁴:

Անշուշտ, Ռուսաստանում քննություն չանցած բռնագրավումների դաժան փորձի վերակիրառումը պատերազմներից տնտեսապես քայքայված Հայաստանում առնվազն անմտություն էր: Բռնագրավումների համար բերված բացատրությունները, եթե այդպիսիք լինում էին, որևէ արդարացում չունեին: «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումը սո-

¹⁰² Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության անդրադարձը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ի էջերում, «Պատմություն և հասարակագիտություն» տարեգիրք (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2016, թիվ 2, էջ 50, 51:

¹⁰³ «Ճակատամարտ», 1921, 9 մարտի:

¹⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 79., թ. 1 և հակ.- 6 և հակ., հմմտ. Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ Վ. Ղազախեցյան), Երևան, 1999, էջ 19:

ցիալ-տնտեսական ծանր օրեր ապրող Հայաստանում անհետևանք չմնաց:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էական էին անհարկի ձերբակալությունները և գործադրված բռնությունները, որոնք կիրառվեցին բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից:

Ձերբակալություններն անհրաժեշտ էին համարում «հակայեղափոխությունը» արմատախիլ անելու եւ բոլոր վնասակար տարրերը չէզոքացնելու նպատակով»¹⁰⁵: Այս «հիմնավորումը» ևս դժգոհություն առաջ բերեց ժողովրդի մեջ: Մեծանուն ազգային և պետական գործիչ Գարեգին Նժդեհը գրում է, որ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը հայ բոլշևիկներն արդեն վրեժխնդրություն էին ծրագրում դաշնակցականների հանդեպ, և դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը ոչինչ չէր նշանակելու իրենց համար¹⁰⁶: Բոլշևիկյան «Կարմիր Ավանգարդ» թերթը սպառնացել էր «բնաջնջել Դաշնակցական ամբողջ հակայեղափոխությունը»¹⁰⁷: Այս հրապարակման կապակցությամբ Գ. Նժդեհը նշում է. «Ահա այն արնոտ դատավճիռը, որի հաջող գործադրության դեպքում հայ ժողովուրդը պիտի գլխատուէր, պիտի մեռներ կոլտուրապես: «Գլխովին» ոչնչացնել Հ.Յ.Դաշնակցությունը, որ ասել է՝ հայ մտաւորականության մեծագոյն մասը և նրա մարտական բոլոր տարրերը»¹⁰⁸: Այսպիսով, Գ. Նժդեհը, անդրադառնալով բոլշևիկների գոր-

¹⁰⁵ «Հայրենիք», Բոստոն, 1931, 19 փետրուարի:

¹⁰⁶ Դաշնակցականներին ձերբակալելու գործընթացը սկսել է նաև Բ. Լեգրանը (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 373,374):

¹⁰⁷ «Կարմիր Ավանգարդ», Բաքու, 1920, 30 հոկտեմբերի:

¹⁰⁸ Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 84:

ծաղրած սարսափներին, գտնում է, որ դրանք բխում էին ոչ թե ժողովրդի հանդեպ ունեցած անկեղծ մտահոգությունից, այլ վերջիններիս քինախնդրության նենգ դրսևորումներ էին: Հակապետական գործունեության համար կուսակցական մի քանի ընկերների սպանության¹⁰⁹ դիմաց ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովրդի մտավորականությանը, Գ. Նժդեհի բնութագրմամբ, հրեշտություն էր: Բացի դրանից, Գ. Նժդեհը գրում է, որ Լեռնահայաստանի հերոսամարտը կարողացավ յուրովի «հոգեբանօրէն հրահրել եւ ռազմագիտօրէն կարելի դարձնել Հայաստանի Փետրուարեան ապստամբութիւնը, ապա փրկութեան կամուրջ հանդիսանալ բոլշևիզմի գազանից մազապործ եղած հայ մտաւորականութեան համար»¹¹⁰: Իհարկե, հայ բոլշևիկների մեջ քիչ չէին խելամիտ գործիչները, որոնց համար անձնական վիրավորանքը կամ նախկին քաղաքական ծախողումները և անհաջողությունները չէին կարող պայմանավորել իրենց հետագա գործունեությունը: Սակայն Գ. Նժդեհի փաստարկը մեզ համոզում է, որ շատ դեպքերում նոր իշխանությունների ներկայացուցիչներն իսկապես նաև վրեժ էին լուծում նախկին «դեպքերի» համար: Կարծում ենք՝ գործելակերպի նման մոտեցումը, որն, ինչ խոսք, արձանագրվել է երկուստեք, բացասաբար է անդրադարձել ընդհանուր իրավիճակի վրա: Նոր իշխանության որոշ ներկայացուցիչների վրեժխնդրությամբ պայմանավորված գործողություններն ավելորդ թերահավատություն են ներարկել իշխանությունը զիջողներին:

¹⁰⁹ Գ. Նժդեհը նկատի ունի 1920 թ. հակապետական գործունեություն ծավալելու մեղադրանքով Հայաստանի Առաջին հանրապետության դատարանների կողմից մահապատժի ենթարկված բոլշևիկներին:

¹¹⁰ Նժդեհ Գ., Հատընտիր, էջ 333:

Խորհրդային իշխանությունները նախապես կազմել էին այն մարդկանց ցուցակը, որոնք պետք է ձերբակալվեին խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին իսկ ժամերին¹¹¹: Ձերբակալությունների հարցում հիմնական դերակատարը ՉԵԿԱ-ն էր, որը կազմավորվեց դեկտեմբերի 6-ին¹¹²: ՉԵԿԱ-յի համար ստեղծվեցին բոլոր պայմանները, «յատկացուցին Ռոստոմի և Կարճիկեան փողոցի անկիւնում երկու խոշոր շինութիւններ: Չէկայի նախագահութեան համար բռնագրաւուեց Խորհրդարանի փոխ-նախագահ Ա. Սահակեանի բնակարանը»¹¹³: Փաստորեն բոլշևիկներն ի սկզբանե ծրագրել էին իրենց կողմից իրականացվելիք բռնությունների քաղաքականությունը, որը գործադրվելու էր ՉԵԿԱ-յի ձեռամբ:

Աչքի ընկնող ոչ բոլշևիկ գործիչներից առաջինը ձերբակալվում է Հայ Սոցիալ Դեմոկրատական Կուսակցության Կենտկոմի անդամ Բախշի Իշխանյանը¹¹⁴: Ապա բանտարկվում են խմբապետ Համազասպը¹¹⁵, Նոր Բայազետի քաղա-

¹¹¹ Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2009, թիվ 1 (113), էջ 107:

¹¹² Վրացեան Ս., Ինչու եւ ինչպէս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 73:

¹¹³ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 69, հմմտ. Ներսիսյան Ա., Ավետիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ), Երևան, 2003, էջ 238:

¹¹⁴ «Коммунист», Эривань, 7 декабря, 1921.

¹¹⁵ Հայիեղկոմի անդամ Ավիսը ժամանակին դաշնակցական էր, մտերիմ է եղել Համազասպի հետ: Վերջինս, «վստահելով իրենց հին մտերմութեան, մի նամակ էր գրել եւ համագործակցութեան պատրաստակամութիւն յայտնել: Ավիսը պատասխանել էր սիրալիր եւ նրան իր մօտ հրաւիրել: Տեսակցութեան ընթացքում նոյնիսկ խոստացել էր պաշտօն տալ, բայց հենց գրասենյակի դռան առջեւ ձերբակալել էր տուել նրան» (Փիրումեան Ռ.,

քաղաքի Վ. Աֆրիկյանը և ուրիշներ: Սակայն բոլորը կարծում էին, որ դրանք մասնավոր դեպքեր կարող էին լինել:

Առաջին հանրապետության տարիներին Երևանի քաղաքապետ, 1920 թ. դեկտեմբերին բռնկված կոլմից ձերբակալված և բանտում հայտնված Արշալույս Աստվածատրյանին իր հուշերում դժգոհություն է հայտնում հատկապես նախկին կառավարության անդամների և պետական մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների ձերբակալության կապակցությամբ¹¹⁶: Բոլորը միանշանակ պնդում են, որ հասարակության վրա առավել ճնշող տպավորություն թողեց Վրաստան անցնե-

Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշևիկյան յարաբերությունների ոլորտում (1917-1921), էջ 315): Մեկ այլ վկայության համաձայն՝ Ավիսն ինքն էր մասնավոր նամակով Համազասպին Նոր Բայազետից կանչել Երևան, իսկ վերջինս էլ հավատալով եկել էր: Չնայած Դրոյի կշտամբանքներին, որ Համազասպը չպետք է զար, վերջինս պնդում էր, որ որևէ հանցանք չի գործել և մտահոգության առիթ չունի, նույնիսկ սկզբնական շրջանում Ավիսի մասին Համազասպը բարեկամաբար է արտահայտվել (Աստվածատրյան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ 135): Ավիսին իր կատարած դաժանությունների համար մի քանի դաշնակցականներ որոշում են 1921 թ. հունվարի սկզբին սպանել, սակայն Ս. Վրացյանը, իրադրությունն առավել չարելու նպատակով, արգելում է նրանց նման քայլի դիմել (Փետրուարեան ապստամբությունը (Բաշգետնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, յունիս, էջ 66): Ավիսի նենգ և անհավասարակշիռ բնավորության մասին գիտեին նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս: Պատահական չէ, որ Կովկասի կոմունիստների առաջնորդ Գրիգորի (Սերգո) Օրջոնիկիձեն Հայիեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին ուղղված հեռագրում զգուշացնում է. «Խստագույն հրաման արձակեք որպեսզի բացառված լինի անգամ չնչին խուլիգանություն: Խնդրում եմ հատրդեք Ավիսին ... որ չդիմեք որևէ ռեպրեսիայի, և ընդհանրապես ցուցաբերել ծայրաստիճան զգուշություն» (Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982, էջ 338):

¹¹⁶ Աստվածատրյան Ա., Փետրուարեան ապստամբությունը, «Հայրենիք», 1968, թիվ 2, էջ 39:

լու նպատակով Երևանից հեռացած կուսակցական և պետական ղեկավար գործիչների ձերբակալությունը¹¹⁷: Առավել նվաստացուցիչ էր ձերբակալվածների մի մասին բեռնատար մեքենաներով, իսկ մյուսին ոտքով Երևան բերելը¹¹⁸:

Դիլիջանում, սակայն, կարմիր բանակի հատուկ բաժինը որոշել էր Հ. Օհանջանյանին, Ռ. Դարբինյանին, Վ. Նավասարդյանին, Հ. Մելիքյանին, Վ. Բաբայանին, Հ. Տեր-Դավթյանին, Գ. Վարշամյանին ու Կ. Ղազարյանին տեղում գնդակահարել: Սակայն այդ նույն գիշերը Բաքվից Դիլիջան հասած Հայիեղկոմը տեղեկանում է այդ մասին և պահանջում է, որ ձերբակալվածներին հանձնել իրեն՝ «Երեւանի մէջ հրապարակով մեզ դատելու եւ պատժելու համար»¹¹⁹ ինչպես կը յիշէ Ռուբեն Դարբինյան: Դիլիջանում կիրառված բռնությունների կապակցությամբ Գ. Օրջոնիկիձեն կոչ է անում կարմիր բանակայիններին կոպիտ չվերաբերվել բնակչության հետ¹²⁰: Հայ և ռուս բռնկվածների վեճի արդյունքում որոշվում է ձերբակալվածներին այնուամենայնիվ տեղափոխել Երևան:

¹¹⁷ Դաշնակցական գործիչների ձերբակալման հրամանն իրականում ավելի շուտ է եղել: Դեկտեմբերի 2-ին հրաման էր ստորագրվել Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալության մասին: Այդ հրամանը, որքան էլ զարմանալի է, արձակել էր Բ. Լեգրանը Երևանի համաձայնագրի ստորագրման օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 374): Վ. Ղազախեցյանի բնորոշմամբ Բ. Լեգրանն ամենակոպիտ կերպով ոտնահարում էր իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը, իրեն տեր-տնօրեն համարում Հայաստանում (Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 39):

¹¹⁸ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 69:

¹¹⁹ Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, էջ 537:

¹²⁰ Мнацаканян А., Посланцы советской России в Армении, с 61.

Առաջին իսկ օրերից ՉԵԿԱ-ում խոսում էին գնդակահարությունների անհրաժեշտության մասին: Նույնիսկ հնչեցվել են գնդակահարության ենթակա թեկնածուների անուններ՝ Ռուբեն Դարբինյան, Սերգեյ Մելիք-Յուլյան, Համազասպ, Բախշի Իշխանյան և ուրիշներ¹²¹: Դատելով Ս. Վրացյանի գրությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ բոլշևիկները ծրագրել էին սպանել ձերբակալվածներին:

Նախկին կառավարության անդամներին ձերբակալելն իսկ արդեն խոսում է բոլշևիկյան իշխանությունների իրական մտադրությունների մասին, հատկապես, որ ձերբակալվածները հեռանում էին Հայաստանից և իշխանության համար որևէ վտանգ չէին ներկայացնում: Ձերբակալությունները, ձերբակալվածների հանդեպ անմարդկային վերաբերմունքը վկայում էին բռնությունների վտանգավոր աստիճանի հասնելու միտումի մասին:

Առանձնակի դժգոհություն առաջ եկավ, երբ արդարադատության ժողովրդական կոմիսարիատը ցրեց գործող դատարանները և ցանկացած դատի վարման իրավունքը հանձնեց հեղափոխական տրիբունալներին¹²²: Իսկ առավել զավեշտալին և արտառոցն այն էր, որ հայ բոլշևիկները 1921 թ. իունվարի 11-ին Խորհրդային Հայաստանի արդարադատության կոմիսար էին նշանակել Սուլեյման Նուրիին¹²³: Վերջինս պաշտոնապես Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ան-

դամ էր¹²⁴ և, ինչպես պարզվեց Փետրվարյան ապստամբության օրերին, գաղտնի տեղեկություններ էր տրամադրել քեմալականներին¹²⁵: 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին ՀՍԽՀ Հեղկոմի որոշմամբ Ս. Նուրին որպես մուսուլման ընդգրկվում է հեղկոմի կազմի մեջ¹²⁶: Ս. Նուրին մեծ մասնակցություն է ունեցել բանտերում տեղի ունեցող սպանդին¹²⁷: Բոլշևիկները բանտարկյալներին սպանելու համար փետրվարի 13-ին հայ և ռուս պահակներին փոխարինեցին թուրքերով, ովքեր բոլշևիկների համար ավելի վստահելի էին բանտարկյալներին կոտորելու գործում¹²⁸: Ի դեպ, նույնը վկայում է նաև երևանյան բանտում հայտնված անգլիացի զինվորական Օլիվեր Բոլդուինը¹²⁹:

Ս. Նուրիին ժողովրդական կոմիսար նշանակելը, մինչ այդ նաև Հեղկոմի կազմի մեջ մտցնելը բոլշևիկյան իշխանությունների առաջին օրերի մեծագույն սխալներից էր: Որքան էլ իրենց այդ քայլով նրանք փորձեին Ռուսաստանի բոլշևիկ ղեկավարներին ցույց տալ, թե Հայաստանում իշխանության մեջ ընդգրկված են նաև մահմեդականների ներկայացուցիչները,

¹²⁴ Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), էջ 369:

¹²⁵ Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատության պայքարից, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 131:

¹²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 116, գ. 2, թ. 31, հմմտ. Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. Հունվար), էջ 45:

¹²⁷ Ստեփանյան Գ., 1921 թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայկեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երևան, 2015, թիվ 3, էջ 164:

¹²⁸ Դարբինյան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, էջ 563:

¹²⁹ Baldwin O., Six Prisons and Two Revolutions: Adventures in Trans-Caucasia and Anatolia, 1920-1921, London, 1924, p. 102.

¹²¹ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 70:

¹²² «Ճակատամարտ», 19215 մարտի:

¹²³ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 107:

նրանք պետք է հաշվի առնեին երկու կարևոր հանգամանք: Հայ ժողովուրդը բազմաթիվ զրկանքներ էր կրել թուրքերից, և անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ կուսակցության էր պատկանում Ս. Նուրին, նրա նշանակումն ազգային պատկանելության պատճառով սվիններով պետք է ընդունվեր հասարակ ժողովրդի կողմից: Բացի այդ պետք էր ըմբռնել այն պարզ ճշմարտությունը, որ, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, թուրք պաշտոնյան հակված էր չարագործություններ կատարել հայ քաղաքացիների հանդեպ: Հենց այս վերջին հանգամանքի գիտակցումով են շատ դեպքերում իշխանություններին ընդդիմացողներին պատժելը վստահել Ս. Նուրին:

Բոլշևիկների կողմից «հակահեղափոխականների» զանգվածային ձերբակալությունները սկսվեցին 1921 թ. հունվարին: Հունվարյան բռնությունները պայմանավորված էին նաև իշխանությունների՝ հակախորհրդային ելույթների նախապատրաստության մասին ունեցած կասկածներով¹³⁰: Կ. Սասունու վկայությամբ ձերբակալվածների թիվը հասավ 1900-ի¹³¹: «Հակայեղափոխական» անվան տակ շուրջ 2000 մարդու ձերբակալության մասին է գրում Աշոտ Թաթույլ¹³²: Ընդ որում

¹³⁰ Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922թթ., էջ 65:

¹³¹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, էջ 101:

¹³² Պետք չէ շփոթել հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Աշոտ Թաթույլի (Արամ Արամյանի) հետ, ով 1899 թ. կախաղան բարձրացվեց թուրքական իշխանությունների կողմից: Սույն Աշոտ Թաթույլը համեստ մտավորական գործիչ էր, որ հայրենիքից տարագրվել էր Փետրվարյան ապստամբությունից հետո:

բանտարկվում էին «անմեղները առանց դասակարգի, տարիքի եւ սեռի խտրութեան»¹³³:

1921 թ. հունվարին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ Հայաստան է ժամանում Կովկասյան ռազմաճակատում Խորհրդային Ռուսաստանի արտակարգ հանձնաժողովի լիազոր Գևորգ Աթարբեկյանը¹³⁴: Վերջինս մինչև Հայաստան գալը բոլշևիկյան տեռոր էր գործադրել Հյուսիսային Կովկասում և դաժան «հեղափոխական-հարվածայինի» անուն էր վաստակել¹³⁵: Նա իր ռուսաստանյան «հեղափոխականի փորձը» ամեն կերպ ձգտում էր կիրառել Հայաստանում: Ռուսաստանից ընդօրինակումը հասել էր այն աստիճանի, որ արտակարգ հանձնաժողովը որոշումներ էր ընդունում համակենտրոնացման ճամբարներում մարդկանց դատապարտելու մասին այն դեպքում, երբ այդպիսիք Հայաստանում չկային, բայց կային Ռուսաստանում¹³⁶:

1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը՝ 1921 թ. հունվար-փետրվարին բանտում հայտնված Հայկակ Կոսոյանը այսպես է արտահայտվում Գ. Աթարբեկյանի կիրառած բռնությունների մասին. «Գեորգ Աթարբեկովը եկել է Երեւան... Նա վերակազմելու է Չեկան և լծելու է նրան աւելի արմատական ձեւով բոլոր հակայեղափոխականներին, բոլշե-

¹³³ «Յառաջ», Փարիզ, 1929, 21 փետրուարի:

¹³⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, հ. VII, Երևան, 1967, էջ 139:

¹³⁵ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ефимов Н., Атарбеков - один из зачинщиков красного террора, «Вопросы истории», Москва, 2000, N 6, стр. 130-136:

¹³⁶ Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 50:

փկեան իրաւակարգին թշնամի եղողներին մաքրագործելու, կամ՝ ինչպէս ընդունուած էր չեկայական բացատրութեամբ՝ րասխող անելու: Այս բոլորի համար նպատակահարմար էր քաղաքացիական կռուի ճամբով ընթանալ, հետեւելով Ռուսաստանի մէջ կատարուածին»¹³⁷: Բանտում հայտնված գործչի տպավորությունը թեև ոչ առարկայական (օբյեկտիվ) կարող է ընկալվել, սակայն նույնպես վկայում է բոլշևիկյան բռնությունների մասին, որոնք համապատասխան դժգոհությունների տեղիք տվեցին: Կարծում ենք՝ Գ. Աթարբեկյանին Հայաստան գործողելը նպատակ ուներ խստացնելու բռնությունները: Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկ ղեկավարները փորձում էին նաև սարսափի միջոցով հաստատել իրենց կուսակցության իշխանությունը:

Բոլշևիկյան բռնությունների մեջ ամենագարհուրելին թերևս մտավորականների ձերբակալությունն էր: Հայ մտավորականությանը չձերբակալելու խելամիտ որոշ հայ բոլշևիկների մոտեցումն ու պայքարը Գ. Աթարբեկյանը համարում էր սխալաստիկ բանավեճ¹³⁸: Նույնիսկ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովբյուրոյի նախագահ Գ. Օրջոնիկիձեն 1921 թ. փետրվարի 1-ին Բաքվից Ս. Կասյանին ուղարկված հեռագրում հորդորում է Դաշնակցության դեմ պայքարը չվերածել մտավորականութ-

յան դեմ պայքարի, թեկուզ եթե այդ մտավորականները նախկինում դաշնակցական են եղել¹³⁹:

Սակայն, ինչպես բնութագրում է Գ. Նժդեհը, բոլշևիկները գիտակցաբար գնացին հայ մտավորականությանը բարբարոսաբար հալածելու և ոչնչացնելու քայլին: «Խորհրդային իշխանությունն էլ գիտեր, որ հանցանք է, ոճիր ամէն մի մտաւորականի «հակայեղափոխական» եւ «խափանարար» հռչակել եւ յանձնել Չէկա կոչուած գազանին: Բայց քաջ գիտեր եւ այն, որ անգլուխ և անղեկավար զանգուածներն ատլի հեշտ են կառավարվում», - գրում է Գ. Նժդեհը¹⁴⁰:

Փաստորեն բոլշևիկյան հեղափոխությունն ավելի հեշտությամբ խորացնելու «մտադրությամբ» խորհրդային իշխանությունները Հայաստանում մտավորականության զանգվածային ահաբեկում իրականացրին: Աշոտ Հովհաննիսյանը 1925 թ. Հայաստանի կոմունիստական Կուսակցության (ՀԿԿ) 4-րդ համագումարի իր զեկույցում նշում է, որ նոյեմբերի 29-ից մինչև փետրվարի 18-ը «քաղաքական տեռոր» է կիրառվել¹⁴¹: Նրա կարծիքով այս քայլն ամենաշատը հուզեց ժողովրդին և մեծապես ազդեց Փետրվարյան ապստամբության հասունացման վրա: Հայաստանի Առաջին հանրապետության աշխատանքի նախարար Արշակ Հովհաննիսյանը (Ա. Արշակունին) գրում է, որ բանտում գտնվող մտավորականության կորստի վախը նույնպես պատճառ էր ապստամբություն բարձրացնե-

¹³⁷ Կոսյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... (Փետրուարեան ապստամբութեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձի առթիւ, 1921-1951), Գահիրէ, 1951, էջ 34, հմմտ. Kosoyan H., The First Taste of Soviet Rule in Armenia, "The Armenian Review", 1953, Vol. 6, No. 1, p. 76.

¹³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1438, ց. 1, գ. 10, թ. 13:

¹³⁹ Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատ. խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, 1999, էջ 17:

¹⁴⁰ Նժդեհ Գ., Ազատ Սինիք, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 84:

¹⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 1, թ. 40:

լու¹⁴²: Մտավորականության հանդեպ կիրառվող չափն անցնող և անտեղի գործողությունները վճռորոշ եղան ապստամբության հասունացման համար:

Ապստամբությունը հասունացավ հատկապես փետրվարի 9-10-ի զանգվածային ձերբակալությունների պատճառով¹⁴³: Փետրվարի 10-ին Երևան քաղաքում ձերբակալում են շուրջ 120 հոգու¹⁴⁴: Բանտերն այնքան լիքն էին, որ այնտեղից ազատ էին արձակում քրեական հանցագործների մեծ մասին¹⁴⁵: Բանտում հայտնված անգլիացի սպա Օլիվեր Բոլդուինը գրում է, որ ձերբակալվածների մեջ կային մարդիկ, «որոնք ընկերվարության քարոզած ըլլալուն համար տարիներով տառապած էին սիպիրիական բանտերուն խորքը, և պաշտպան կանգնած ժողովուրդին դատին նախ քան որ հայ Համայնավար կուսակցության անդամներէն կամ երիտասարդ ռուս գործակալներէն ունէ մէկը ծնած ըլլար տակաւին»¹⁴⁶:

Իրենց գործադրած և գործադրելիք բռնություններն արդարացնելու համար 1921 թ. փետրվարի 12-ին ՀԿԿ կենտկոմը և Երևանի կոմիտեն հատուկ կոչով դիմում են Խորհրդային Հայաստանի բոլոր աշխատավորներին. «Ընկերներ, արթուն եղեք, խմբվեք ձեր Կոմունիստական կուսակցության շուրջը, լրացրեք Կարմիր Բանակի շարքերը, անողոք կռիվ մղեցեք ձեր դասակարգային թշնամիների դեմ: Նրանց պետք է

ոչնչացնել»¹⁴⁷: ՉԵԿԱ-ն փետրվարի 13-ին նպատակահարմար էր համարել ձերբակալել նաև «բոլոր հայտնի մաուզերիստների և դաշնակցականների մոտիկ ազգականներին»: Լուր տարածվեց, որ «Զէկան որոշել է բոլոր բանտարկեալներին հանել բակ ու այնտեղ կոտորել»¹⁴⁸:

Իրազեկը գրում է Հայաստանում գործադրության մեջ մտած մի երևույթի՝ «ռասխողի» մասին, որը բոլշևիկյան տերմինաբանությամբ նշանակում էր ՉԵԿԱ-յի կարգադրությամբ սպանել, ոչնչացնել¹⁴⁹: Փետրվարյան դեպքերի ականատես Զավեն Աշխատունին (Զաքար Զոլյան) ապստամբության առիթի մասին խոսելիս անդադառնում է փետրվարի 18-ին նախորդած օրերին տեղի ունեցած գնդակահարություններին. «Փետրուարի 16-ին առաւօտեան «Օրիանտ» հիւրանոցի մուտքի դրանը փակցուած էր Զէկայի կողմից Երեւանի բանտում 22 գնդակահարուած բանտարկեալների ցանկը, որի մէջ Զէկան սպառնում էր նաեւ ենթարկել սպանուածների վիճակին այն բոլոր քաղաքացիներին, որոնք կը յանդգնին մասնակցել «հակայեղափոխական» շարժման՝ սովետական իշխանութեան դէմ»¹⁵⁰: Գնդակահարվածների ցանկի հայտնվելը բնականաբար ավելի է խորացնում ատելությունը տիրող կացության հանդեպ, և սկսում էին բացահայտ խոսել «ռէժիմի» տապալ-

¹⁴⁷ Հակոբյան Ա., Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921 թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, 1960, էջ 40:

¹⁴⁸ Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, հոկտեմբեր, էջ 114:

¹⁴⁹ Իրազեկ Յ., Մոտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), Պէյրուֆ, 1956, էջ 95:

¹⁵⁰ Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, յուլիս, էջ 135:

¹⁴² Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 46:

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 45:

¹⁴⁴ Քաջազունի Յ., Յետ մահու: Պատմութիւն, յուշեր, յօրումներ, նամակներ, էջ 70:

¹⁴⁵ Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, էջ 552:

¹⁴⁶ Baldwin O., p. 33.

ման անհրաժեշտության մասին¹⁵¹: Փետրվարի 18-ի առավոտյան ապստամբները, կոտրելով բանտի դռները, ներխուժեցին՝ «ազատելու Հայաստանի ազատագրության գաղափարախօս մտատրականութիւնն եւ միա ընկերները, թուով 1700-2100 հոգի»¹⁵²: Բանտում գտնվողների մեծ մասը ծանր հոգեվիճակի մեջ էր հայտնվել: Բոլշևիկյան ռեժիմի կողմից բանտում կիրառվող բռնությունները և գնդակահարությունները ոչ միայն նպաստեցին դժգոհությունների խորացմանը, այլև դրանց մասին հստակ տեղեկություններն ավելի արագացրին ապստամբությունը: Ապստամբների համար առաջնային նպատակ համարվեց վայրկյան առաջ ազատել Երևանի բանտում ձերբակալվածներին:

Այսպիսով, հակված ենք կարծելու, որ, չնայած իշխանության ղեկին հաստատվելու նպատակով որոշակի խստությունների անհրաժեշտությանը, Խորհրդային Հայաստանի նորընծա ղեկավարները ձերբակալությունների հարցում անցան խոհեմության սահմանները: Գործադրված բռնություններն ինքնաբերաբար մեծացրին դժգոհությունները, ինչն էլ, ի վերջո, հանգեցրեց ապստամբության:

Բոլշևիկների՝ երկիր կառավարելու ձևը (բռնություններ, անտեղի բանտարկություններ, աքսոր ու սպանություն) կատարելապես անակնկալ էր հայ ժողովրդի համար: Մեր գյուղացին ենթադրում էր, որ գալու է այն ռուսը, որին ինքը սովոր

էր պատերազմից առաջ, և որի օրոք թեև ինքը զուրկ է եղել շատ բաներից, բայց սովոր է եղել կարգ ու կանոնի, որոշ օրինականության: Իսկ այժմ իր տեսածն ու կրածը ժխտում էին ամեն մի օրենք ու իրավակարգ¹⁵³: Ձերբակալությունները «հիմնավորվում» էին այսպես կոչված «հակահեղափոխական» տարրերին ասպարեզից վերացնելու անհրաժեշտությամբ: Իսկ բանտում հայտնված մտավորական և զինվորական գործիչների գնդակահարություններն ու կացնահարություններն այլևս սպասելու տեղ չթողեցին:

Ավելացնենք, որ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն արդեն փետրվարի 20-ին 10 միլիոն ռուբլի հատկացրեց բոլշևիկների կողմից ձերբակալված և սպանված կարիքավոր անհատներին և ընտանիքներին¹⁵⁴: Քանի որ քաղաքացիական կռիվների ընթացքում Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կարգադրությամբ ձերբակալվում էին կոմունիստ գործիչներ, Ս. Վրացյանը մարտի 14-ին կարգադրում է որոշակի խնամք և հոգատարություն ցուցաբերել կոմունիստ բանտարկյալների նկատմամբ, երաշխավորել նրանց կյանքը և անձեռնմխելիությունը¹⁵⁵:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը բոլշևիկյան իշխանությունների վերաբերմունքն էր դեպի հայ զորքն ու սպայությունը:

Հայաստանում վերցնելով իշխանությունը՝ բոլշևիկները որոշում են հայ սպաներին հեռացնել Հայաստանից և քայքայել հայկական բանակը: Հայ սպաներին Ռուսաստան աքսորե-

¹⁵¹ Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկյան բռնաճնշումները որպես 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2014, հ. 17, էջ 132:

¹⁵² Աշխատունի Զ., նշվ. աշխ., էջ 135:

¹⁵³ Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, հոկտեմբեր, էջ 142:

¹⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 7շրջ.:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 58:

լու գաղափարն առաջ էր քաշել Լև Տրոցկին՝ առաջարկելով, որ նրանց փոխարինեն ռուսները¹⁵⁶։ Ռազմական գործերի ժողովում Ամիս Նուրիջանյանը հայ սպաների աքսորը հիմնավորում է Ռուսաստանի փորձով¹⁵⁷։

Հայ սպաների բանտարկությունն ու աքսորը տեղի է ունենում Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո։ Նախաձեռնությունը Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությանն էր և իրականացվել է 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից, Հայաստանի իշխանությունների մասնակցությամբ¹⁵⁸։

Հայ սպաների հանդեպ հալածանքը բխում էր բոլշևիկների վրեժխնդրական զգացումներից։ Դեկտեմբերի սկզբին՝ Երևանի համաձայնագրի ստորագրումից հետո, Ղազախի շրջանում հայկական բանակի զորավար Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) գնդերը հանդիպում են թուրքերին, մալականներին ու բոլշևիկ հայերին։ Վերջիններս, սակայն, փորձեցին վրեժ լուծել Սեպուհի գնդերից նախկինում կրած պարտությունների համար։ Իսկ Սեպուհի գնդերն իսկապես մարտական հաջող գործողություններ էին մղել Ադրբեջանից Հայաստան ներխուժող զինյալների դեմ՝ պաշտպանելով Հայաստանի անկախությունը։ Վրեժով լցված բոլշևիկները, դիմադրության չհանդիպելով, զինաթափում և ձերբակալում են աչքի ընկած հայ

¹⁵⁶ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии (Сост., отв. Редактор, автор предисловия и комментария профессор Ю. Г. Барсегов), т. 2, ч. 2, Москва, 2003, с. 337.

¹⁵⁷ «Կոմունիստ», 1921, 29 յունուարի։

¹⁵⁸ Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921 թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 2, էջ 32։

սպաներին, որով «սկսում է բոլշևիկների առաջին վրեժխնդրական ծախող քայլը, որ շարունակում է յետագային, անլացնելով հիասթափությունը»¹⁵⁹։ Ըստ էության հայ բոլշևիկները, չհարգելով դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, Սեպուհից վրեժ էին լուծում՝ Առաջին հանրապետության շրջանում հակաբոլշևիկյան խռովությունները ճնշելու համար։ Հայկական բանակի հանդեպ վրեժխնդրության՝ իր տեսակով առաջիններից մեկը համարվող այս դեպքը հետագայում սովորական դարձավ։

Հայկական բանակի հանդեպ իրենց հալածանքն ավելի լայնածավալ իրականացնելու նպատակով բոլշևիկները նախկին կառավարության անդամ, բանակի հրամանատար Դրոյին աքսորեցին Հայաստանից¹⁶⁰, ինչն առանձնակի կասկածով համակեց ժողովրդին։ Անկասկած, Դրոն իր ներկայությամբ մեծապես զսպում էր հայ բոլշևիկներին, իսկ հայկական բանակն ու հայ սպայությունը Հայաստանում Դրոյի ներկայությունն ընկալում էր որպես հայկական բանակի անվտանգության գրավական։

Դրոյին Հայաստանից արտաքսելուց հետո բոլշևիկները չվարանեցին քայքայելու հայկական զորքը, որը երկրի անվտանգության միակ գրավականն էր։ Ժողովուրդը, բնականաբար, դա չընդունեց։ Մինչդեռ բոլշևիկները հայ սպաներին բռնի տեղափոխեցին Ադրբեջան և Ռուսաստան։ «բոլշևիկների այս յանցաւոր քայլը եկաւ լեցնելու հայ ժողովրդի համբե-

¹⁵⁹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, էջ 94։

¹⁶⁰ Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգեառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, ապրիլ, էջ 22։

րութեան բաժակը»¹⁶¹: Դրոյի հեռանալուց անմիջապէս հետո իրականացվեց հայ սպայության զանգվածային հալածանքը: Ինչը համաժողովրդական դժգոհության և հիասթափության տեղիք տվեց:

Միաժամանակ Դրոյի արտաքսումն ահազանգ էր դաշնակցականների համար: Փետրվարյան ապստամբության ակտիվ մասնակից Բաշգեանցի Մարտիրոսը հիշում է, որ Դրոյի՝ Մոսկվա մեկնելուց հետո Ս. Վրացյանը հրահանգեց արագացնել ապստամբությունը¹⁶²: Մեր կարծիքով Դրոն, ով ընդգծված ռուսամետ դիրքորոշում ուներ, այլևս խոչընդոտ էր հայ բուլճիկների համար: Սկզբնական շրջանում Դրոյի գործոնը մեծապէս օգտագործվեց Հայաստանի խորհրդայնացումը հնարավորինս հեշտությամբ իրականացնելու համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նոր իշխանությունների համար Դրոյին ասպարեզից հեռացնելը մեծապէս կոյուրացներ բուլճիկների հակաժողովրդական ծրագրերի իրականացումը: Այս նպատակով էլ կազմակերպվեց Դրոյի «աքսորը» Հայաստանից:

1921 թ. հունվարի 24-ին հայ սպայությանն աքսորեցին Հայաստանից¹⁶³: Այն ուղեկցվեց առանձնակի դաժանություններով և անգթությամբ: Եվ այս վայրագություններն իրավիճակը դարձնում են անտանելի: Այսպիսով, հայ սպաների զանգ-

վածային ձերբակալության ու աքսորի պատճառով համաժողովրդական դժգոհությունը հասավ իր գագաթնակետին: Ազգային բանակի, հայրենիքի համար իրենց կյանքը զոհաբերելու պատրաստ զինվորականության հանդեպ հայ բուլճիկների անմարդկային վերաբերմունքը ժողովուրդը չհանդուրժեց: Բանվորագյուղացիական հեղափոխությունը խորացնելու մոլազար գաղափարաբանությամբ տարված՝ հայ բուլճիկները ժողովրդին կանգնեցրին ապստամբության դիմելու փաստի առջև:

Ս. Վրացյանը հայկական բանակի գլխատման հիմնական մեղսակիցներ համարում է Գ. Աթարբեկյանին և Ավիսին¹⁶⁴: Նա միաժամանակ անդրադառնում է աքսորված սպաների ընտանիքների ծանր վիճակին: «Նրանք (սպաների ընտանիքները - Խ. Ս.),- գրում է Ս. Վրացյանը,- ամէնքը բառիս բուն նշանակութեամբ մնացին առանց հացի եւ վերին աստիճանի ողորմելի վիճակի մէջ: Կառավարութիւնը, ի հարկէ, իրեն պարտական չէր զգում օգնելու «հակայեղափոխական»ների ընտանիքներին. Թող կոտորուին, որքան շուտ, այնքան լաւ բանուորա-գիւղացիական իշխանութեան համար»¹⁶⁵: Փաստորեն հայ բուլճիկների կարծիքով Հայաստանում խորհրդային կարգերի խորացմանը խանգարում էին ոչ միայն հայկական բանակի սպաները, այլև վերջիններիս ընտանիքները:

Հայ զինվորականության աքսորին անդրադառնում է նաև տարագիր հայ սպա Հակոբ Մարմանդյանը: Վերջինս

¹⁶¹ «Հայրենիք», 1931, 19 փետրուարի:

¹⁶² Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգեանցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, մարտ, էջ 31:

¹⁶³ Հայ սպաներին աքսորել են նաև Վրաստանից և Ադրբեջանից: Մասնավորապէս Վրաստանի խորհրդայնացումից անմիջապէս հետո 219 հայ սպաներ աքսորվել են Ռյազան (տե՛ս Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Երևան, 2002, էջ 19):

¹⁶⁴ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 87:

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 90:

այս դեպքերի մասին գրելիս հիշում է, որ Հայաստան մտած ՉԵԿԱ-ն կառավարության հավանությանը ներկայացրեց մի ծրագիր, ըստ որի պետք էր «քշել Հայաստանից բոլոր ղեկավարներին, որոնք անյուսալի են, ապա եւ բոլոր ոչ-կոմունիստ սպաներին, այնուհետեւ քշել մտաւորականութիւնը եւ այդպիսով միանգամ ընդմիշտ ապահովել սովետական իրաւակարգը Հայաստանում»¹⁶⁶: Հ. Մարմանդյանը գրում է, որ մինչև հունվարի 24-ն էլ Հայաստանից աքսորել էին մոտ երկու տասնյակ սպաների՝ իբրև հրամանատարական կարմիր կուրսերն ավարտելու համար: Ապա ուղարկել էին ևս մի քանի տասնյակի, հետո Դրոյին՝ իր մտերիմներով: Ձերբակալել էին և բանտ նետել բոլոր այն սպաներին, ովքեր ճնշել էին Մայիսյան ապստամբությունը¹⁶⁷: Տարագիր հայ սպայի համար շատ դժվար է վերհիշել հատկապես 1921 թ. հունվարի 24-ը՝ սպաների զանգվածային ձերբակալությունների և աքսորի օրը: Այդ

օրը, ըստ նրա, մի արգահատելի հեգնանք էր՝ ուղղված հայ ժողովրդի դարավոր պատմությանը¹⁶⁸:

Հայ սպաների աքսորի կապակցությամբ արժանահիշատակ է բոլշևիկ ղեկավար գործիչ Ասքանազ Մուսլյանի գնահատականը: Վերջինս, նկատի ունենալով նաև Հայաստանի հայկական բանակի սպաների արտաքսումը, բացատրում է, որ իրենք՝ բոլշևիկները, դաշնակցականների դեմ սուր և կատաղի պայքարի համար բոլորովին պատրաստ չէին, որ Կենտկոմի վերջին ամսի քաղաքականությունը խորհրդային իշխանության նկատմամբ առաջացրել էր բացասական տրամադրություն¹⁶⁹: Փաստորեն որոշ հայ բոլշևիկ ղեկավարներ նույնպես ընդունում են հայ սպաներին երկրից արտաքսելու սխալականությունը:

Այսպիսով, քննելով 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները, պետք է առանձնացնել բոլշևիկյան իշխանությունների բացասական վերաբերմունքը դեպի հայ զորքն ու սպայությունը: Հայկական բանակի սպաների ձերբակալությունը և աքսորը խոր հիասթափությունների պատճառ հանդիսացան: Բոլշևիկյան իշխանությունների վարած քաղաքականության հանդեպ զանգվածային դժգոհություններն ավելի սրվեցին, ինչը հանգեցրեց համաժողովրդական ապստամբության:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանցքային էր քաղաքացիական կռիվներ հրահրելու նպատակով բոլշևիկյան իշխանությունների սադրանքները: Քանի

¹⁶⁸ Նույն տեղում:

¹⁶⁹ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 31:

որ Հայաստանում բուլշևիկները հենարան չունեին, իրենց մենատիրությունը «կայուն» դարձնելու մտադրությամբ նրանք մի շարք բռնություններ գործադրեցին, որոնք շատ դեպքերում քաղաքացիական կոիվներ էին սադրում:

Հայ բուլշևիկների կողմից քաղաքացիական կոիվներ սադրելու խնդրին անդրադարձել են պատմաբաններ Վլադիմիր Ղազախեցյանը, Գալուստ Գալոյանը և ուրիշներ: «Երբ արդեն այդ պայթյունը տեղի էր ունեցել և երկիրը ներգրավվել էր քաղաքացիական պատերազմի հորձանուտը, Հայիեդկոմի և Հայկոմկուսի Կենտկոմի անդամ Ասքանազ Մոսվյանը նամակով դիմեց Մոսկվայում գտնվող հայ գործընկերներին, նրանց միջոցով տեղեկացնելու համար Վ. Լենինին նամակի բովանդակության մասին և խնդրելու համապատասխան օգնություն: Ա. Մոսվյանը պարզաբանում է «դաշնակցական արկածախնդրության» պատճառները՝ դա կապելով դաշնակցականների նկատմամբ գործադրած բռնությունների հետ: Թերթը («Կոմունիստ»-ԽՍ.Ս.) աղմուկով և ճղճղան տոնով կոչում էր քաղաքացիական պատերազմի: Մթնոլորտը շիկանում էր յուրաքանչյուր ժամ: Ըստ Մոսվյանի՝ դրանից օգտվեցին գաղտնի աշխատանք տանող դաշնակցականները և հաջողությամբ կազմակերպեցին իրենց հակախորհրդային ելույթը», - գրում է Վ. Ղազախեցյանը¹⁷⁰: Ի դեպ, Ա. Մոսվյանը «Կոմունիստ» թերթի քաղաքացիական կոլի կոչերը քննադատող նամակ է գրում նաև Մոսկվա¹⁷¹: Կրկին իրատես, բայց առավել մեղմ գնահատական է տալիս պատմաբան Գ. Գալոյանը. «Հայաս-

¹⁷⁰ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 31:

¹⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 79, թ. 1 և հակ., 6 և հակ., հմմտ. Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, էջ 18:

տանում հակախորհրդային խռովության բարձրացման խնդրում մեղքի նշանակալից բաժինն ընկնում էր, անշուշտ, Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարության վրա: Դաշնակցություն կուսակցության դեմ պայքարի քաղաքականությունը, ինչպես այդ մասին նշել են Ս. Կասյանը և Ա. Մոսվյանը 1921 թ. հունվարի 28-ին կուսակցության Կովկասյան բյուրոյին հասցեագրած նամակում, ըստ էության «ուղղված էր ամբողջ հայ մտավորականության դեմ...», ինչը «հոգեբանական սուր ռեակցիա էր առաջացրել ընդդեմ խորհրդային իշխանության...»: Նրանք գտնում էին, որ Հայկոմկուսի ղեկավարության քաղաքականությունը «արհեստականորեն հող է ստեղծում հակահեղափոխության համար»: Չկիսելով այդ քաղաքականությունը՝ Ս. Կասյանը և Ա. Մոսվյանը հայտարարեցին, որ իրենք դուրս են գալիս Հայիեդկոմի կազմից»¹⁷²:

Հայաստանում քաղաքացիական կոիվներ հրահրելու մտադրություն հայ բուլշևիկներն ունեցել են ի սկզբանե: Դեռևս 1920 թ. հունվարի 18-19-ին Երևանում կայացած Հայաստանի բուլշևիկյան կազմակերպությունների առաջին համագումարում առաջնահերթ խնդիր է համարվել քաղաքացիական պատերազմն ընդդեմ «տիրապետող դասակարգի և դաշնակցական կառավարության»¹⁷³:

¹⁷² Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 426:

¹⁷³ Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, թիվ 4, էջ 44:

Քաղաքացիական կռիվ հրահրելու «առաջամարտիկը» «Կոմունիստ» թերթն էր¹⁷⁴: Հ. Քաջազնունին գրում է, որ բոլշևիկյան պաշտոնաթերթն անընդհատ փորձում էր հիմնավորել քաղաքացիական կռիվի «անհրաժեշտությունը»: «Յեղափոխութեան յաղթանակը ապահովուած չէ Հայաստանում, որովհետեւ այստեղ չի եղել քաղաքացիական պատերազմ: Կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի իսկապէս բնաջինջ լինեն հակայեղափոխական տարրերը: Կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի խորանայ բանուորագիւղացիական դասակարգային գիտակցութիւնը: Յեղափոխական պրոլետարիատը պիտի թափէ իր ձեռքով բուրժուազիայի արիւնը, որպէսզի անանցանելի վիճակի բաց անի իր եւ նրա միջեւ», - բոլշևիկյան քարոզչության մասին այսպես է ներկայացնում Հայաստանի առաջին վարչապետը¹⁷⁵: Կարծում ենք՝ «Կոմունիստ»-ի «արյուն հեղելու» հիվանդագին կոչերը չէին բխում ո՛չ գործող և ո՛չ էլ նախկին իշխանությունների շահերից: Պարզապես չափից ավելի հեղափոխական երևալու մարմաջը կուրացրել էր շատերին:

Ս. Վրացյանն իր հուշերում գրում է. «... բոլշևիկների բոլոր ջանքերն ուղղուած էին այն կողմ, որ քաղաքացիական կռիւ ստեղծուի: Եւ «ջահել» կոմունիստները չափազանց դժգոհ

¹⁷⁴ Տարիներ անց «Կոմունիստ» թերթի և ընդհանրապես բոլշևիկյան մամուլի խաղացած բացասական դերի մասին Սփյուռքում գրվում է. «Խորհրդային Միութեան մէջ պիտի չկատարուէին մեզի ծանօթ սահմոկեցուցիչ ոճիրները, եթէ այդ երկրի մամուլը չդառնար բռնաւորութեան գործիքը: Հաւանաբար բռնաւորը պիտի խափանէր անկախ ու պայքարող մամուլը, բայց ատիկա պիտի ըլլար ժողովրդային զանգուածը ցնցումներու եւ պողթկումներու առաջնորդող ամենէն ուժգին պրոպագանդը» (տե՛ս Ասպարէզ, 1908-1958: Յիսնամեսկ, Ֆրէզնո, ա. թ., էջ 5):

¹⁷⁵ Քաջազնունի Յ., Յետ մահու..., էջ 63:

էին, որ «հակայեղափոխութիւնը» Հայաստանում գլուխ չի բարձրացնում»¹⁷⁶: Վերևում նշել էինք, որ Ս. Վրացյանը և Հ. Տերտերյանը Ս. Կասյանի ուշադրությունը հրավիրում են «ստեղծված վտանգաւոր կացութեան»¹⁷⁷: Մինչդեռ Հայհեղկոմի անդամներ Ս. Կասյանը և Ավիսը դեռևս դեկտեմբերի 4-ին իրենց դժգոհությունն են հայտնում Լեգրանին, որովհետև վերջինս համաձայնության է եկել դաշնակցականների հետ, և առանց կռիվի է իշխանությունը փոխանցվել բոլշևիկներին¹⁷⁸: Բացի այդ բոլշևիկ ղեկավարները պահանջում են, որ Դրոն և Հ. Տերտերյանը հրաժարական տան և դուրս գան Հայհեղկոմի կազմից¹⁷⁹: Քաղաքացիական կռիվ տենդով տառապող հայ բոլշևիկների մասին Վրացյանը նաև հետևյալն է գրում. «Եթէ դեկտ. 2-ից յետոյ Հայաստան եկած լինէին սեփական ուղեղի տէր բոլշևիկներ ու ոչ թէ ինքնուրոյնութիւնից զուրկ, թեթեամիտ ու խակ ֆանֆարոններ, պատասխանատւոյան գիտակցութիւնը չունեցող երեխաներ, Աթարբէգեանի ու Աւիսի պէս հոգեկան հիւանդներ եւ կամ Կասեանի տիպի անկամ ու ողորմելի ներքինիներ՝ մարդիկ, որոնց քաղաքական իմաստութիւնը ոչ թէ սեփական երկրի վիճակից է թելադրում, այլ Լենինների հապճեպով գրուած պատահական նամակներից՝ հայ կեանքի շատ պայմաններ այլ կերպ կը դասաւորուէին...»¹⁸⁰: Փաստորեն հայ բոլշևիկների համար գերադասելի էր իշխա-

¹⁷⁶ Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, փետրուար, էջ 32:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 34:

¹⁷⁸ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 67,68:

¹⁷⁹ Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 1999, էջ 483:

¹⁸⁰ Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, փետրուար, էջ 43:

նությունը քաղաքացիական կռիվի միջոցով ձեռք բերել, քան խաղաղ և անարյուն ճանապարհով: Նրանց համար սա կարևոր էր բանվորագյուղացիական հեղափոխության խորացման տեսակետից:

Բոլշևիկների այս վարքագիծից կարելի է ենթադրել, որ նրանք, Հայաստանում չունենալով սոցիալական հենարան¹⁸¹, չյուրացնելով սոցիալիստական հեղափոխության հիմնական նպատակները, փորձում էին երկրում սոցիալիստական կարգեր հաստատել, իսկ հեղափոխությունն իրենց համար նախառաջ քաղաքացիական կռիվներն էին: Իրավացի է Միքայել Վարանդյանը, երբ գրում է, որ բոլշևիզմը ընկերվարություն չէ¹⁸²:

Նույն խնդրին անդրադառնալով՝ Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ «Երեւանի բոլշևիկները բռնուած էին «գերյեղափոխական քոր ու եռով», եւ կազմում էին ղեկավարութեան մեծամասնութիւնը: Հայ բոլշևիկներն աշխատում էին Հայաստանում արհեստական կերպով «յեղափոխական տենդ» ստեղծել»¹⁸³: Հայաստանում «հեղափոխության տենդ» տարածելու հարցում Նժդեհը մեղադրում է հատկապէս ՉԵԿԱ-յի նախագահ Գ. Աթարբեկյանին և Ավիսին, որոնք իրենց արարքներով նպաստեցին հալածանքների և սպանությունների «պսիխոզի ստեղծմանը»: Իսկ հայ կոմունիստների բերածը ոչ թե բոլշևիզմ էր, այլ Նժդեհի բնութագրմամբ՝ «քաղաքական եւ ընկե-

¹⁸¹ Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1920-1930 թթ., Երևան, 2015, էջ 183:

¹⁸² Վարանդեան Մ., Համայնավարութիւնը եւ համաշխարհային յեղափոխութիւն, էջ 65:

¹⁸³ Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը ..., էջ 62:

րային խուլիգանութիւն»¹⁸⁴: Գ. Նժդեհի այս ձևակերպումները վկայում են Հայաստանում քաղաքացիական կռիվի մթնոլորտ ստեղծելու հայ բոլշևիկների նախատրամադրվածության մասին: Անշուշտ, տարագիր հայ գործիչը կարող էր փոքր-ինչ վառ գույներով ներկայացնել իրականությունը, սակայն հայ բոլշևիկների կողմից ներքին արյունահեղություն հրահրելու մղումն ակնհայտ էր:

Բոլշևիկները պրոլետարիատի գերիշխանությունը հաստատելու համար հակված էին անպայմանորեն արյուն հեղելու: Վերևում մենք անդրադարձանք կարմիր բանակի հրամանատար Դրոյի ունեցած հեղինակությանը: Տեսնելով բոլշևիկների կողմից քաղաքացիական կռիվներ հրահրելու ցանկությունը և գիտակցելով պահի լուրջությունը՝ նա, ըստ Զ. Աշխատունու, փորձում է Մոսկվայի միջոցով ազդել հայ բոլշևիկների վրա: Վերջիններս էլ, ինչպես վերևում նշեցինք, կարծում էին, որ Դրոյի ներկայությունը Հայաստանում կարող էր խանգարել իրենց «հեղափոխական» գործունեությանը, և իրենք ևս հակված էին Դրոյին հեռացնելու Հայաստանից: Դրոն թեև գիտակցում էր բոլշևիկների մտադրությունը, այնուամենայնիվ տեղի է տալիս նրանց ճնշմանը և համաձայնվում է մեկնել Մոսկվա¹⁸⁵: Դրոն բոլոր հնարավորություններն ուներ Հայաստանից չհեռանալու, վատագույն դեպքում նա կարող էր անցնել ընդհատակ: Սակայն իրավիճակը չսրելու ցանկությունը նրան մղեց ենթարկվել իշխանությունների որոշմանը: Հատկապես Դրոյին Հայաստանից հեռացնելուց հետո բոլշևիկներն

¹⁸⁴ Նժդեհ Գ., Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, էջ 227:

¹⁸⁵ Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 128:

ամբողջ թափով սկսեցին «զարգացնել քաղաքացիական կոի-լը» եւ «խորացնել բանտորագիւղացիական յեղափոխութիւնը»¹⁸⁶: Փաստորեն տարագիր հայ գործիչները գտնում են, որ հրահրվող քաղաքացիական կոիվներում հաջողությունն ապահովագրելու համար հայ բոլշևիկները նախանձախնդիր կերպով Դրոյին հեռացրին Հայաստանից և «գործուղեցին» Մոսկվա:

Տեղասպանության և հայ-թուրքական պատերազմի պատճառով հսկայական զոհեր տված հայությանը պետք էր զերծ պահել ավելորդ կորուստներից: Մինչդեռ բոլշևիկյան իշխանություններն ամեն ինչ արեցին՝ նոր արյունահեղություն սադրելու համար:

Բոլշևիկները համաշխարհային հեղափոխության գաղափարից կուրացած, պատրաստ էին զոհելու անգամ Հայաստանն ու հայ ժողովրդին: Եթե հայն ու Հայաստանը բոլշևիկների համար լինեին նպատակ և ոչ թե միջոց՝ համաշխարհային հեղափոխության հասնելու, նրանք թույլ չէին տա և ի վիճակի էին թույլ չտալու, որ հայ-թուրքական պատերազմը տեղի ունենար, և չէին օգնի թուրքերին խեղդամահ անելու Հայաստանը: Հայ բոլշևիկների մեծ մասի համար գերխնդիրը ոչ թե հայ ժողովրդի փրկությունն էր, այլ համաշխարհային հեղափոխությունը:

Անշուշտ, փորձեր են եղել կանխելու եղբայրասպան կոիվը: Սակայն, հայ բոլշևիկները լսել անգամ չէին ուզում քաղաքացիական կոիվներից խուսափելու մասին: Նրանք դա Հա-

¹⁸⁶ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, յունուար, էջ 83:

յաստանում անհրաժեշտություն էին համարում, գտնում էին, որ պետք է «Հայաստանում էլ «բուրժուազիայի» արինը հոսի, որպէսզի խորհրդային իշխանութիւնը ամրանայ ու խորանայ: Եւ իրօք, ամէն օր գումարող բոլոր միտինգներում, «Կօմու-նիստ» թերթի բոլոր խմբագրականներում ու յօդաձևներում միայն մէկ իշխող միտք էր արտայայտում – քաղաքացիական կուի անհրաժեշտութիւնը»¹⁸⁷: Այսպիսով, կարելի է ընդունել, որ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ բոլշևիկյան սադրանքները նրանց քարոզչության հիմնական առանցքներից էին:

Ըստ էության, իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով վերցնելուց հետո, բոլշևիկները բոլոր հնարավորություններն ունեին քաղաքացիական կոիվներ սադրելու փոխարեն լծվելու երկրի վերաշինության գործին: Ներկայացված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը նույնպես ձեռնտու էր նրանց: Չկար նաև ներքին վտանգ: Բռնություն գործադրելու ճանապարհով իրենց իշխանությունը հաստատելու «հեղափոխական» մոլուցքը, սակայն, երկիրը հասցրեց եղբայրասպան քաղաքացիական կոիվների դուռը:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էական էր նաև բոլշևիկների բացասական վերաբերմունքը դեպի ազգային խնդիրները: Ինչպես դիպուկ նկատել է Գ. Նժդեհը, ազգային խնդիրների մերժումով բոլշևիկները «կ'աշխատէին Հայաստանում կեանքի կոչել «նոր» հայը՝ անաստուած, անընտանիք, անհայրենիք»¹⁸⁸:

¹⁸⁷ «Դրօշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

¹⁸⁸ Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը. Հայաստանի ողբերգութիւնը թրքօրբոլշևիկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, էջ 63:

Արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդիրների հանդեպ խիստ բացասական վերաբերմունքի առաջամարտիկը կրկին «Կոմունիստ» թերթն էր: Ասվածի ապացույցը թերթից վերցված հետևյալ ընդարձակ մեջբերումն է. «Մենք կոմունիստներն և Հայաստանի հորհրդային իշխանությունը բոլորովին չենք ցաւում, երբ բանտրագիւղացիական Հայաստանից իսպառ կոչնչանան տաճկահայ սպեկուլյանտներն ու թալանչիները, որ տասնեակ տարիների ընթացքում քամել են աշխատատուր ժողովրդին, և տաճկահայ ինտելիգենտները, որ ժողովրդի մէջ սնել են այն հաւատը, որ փրկութիւնը իմպերիալիստական Եւրոպայից է գալու կամ Տաճկաստանի ոչնչացման մէջն է: ...Մեզ համար «հայոց հարցը» տնտեսական անհրաժեշտութեան և սոցիալական արդարութեան խնդիր է: ... Ուստի Հայաստանի հորհրդային իշխանութիւնը դեն է շարտում «Միացեալ և անկախ Հայաստանի» ծրագիրը, որ մշակել էին Անտանտան ու հայ բուրժուաները՝ հայ եւ տաճիկ աշխատաւորութեանը ստրկացնելու և կողոպտելու համար»¹⁸⁹:

Փաստորեն բոլշևիկյան պաշտոնաթերթը հրապարակավ մարտահրավեր է նետում հայ մտավորականությանը, Արևմտահայաստանի խնդիրը համարում միայն սոցիալական և տնտեսական հարց: Ամենազավեշտալին այն է, որ հայ կոմունիստները Միացյալ Հայաստանի գաղափարը համարում են հայ և թուրք «աշխատավորությանը» կողոպտելու համար առաջացած մի հորինվածք: Հայ բոլշևիկների այս «գրոհը ազգային ոգու դէմ», «ամօթալի թրքասիրութիւնը» Գ. Նժդեհը

պայմանավորում է նրանց «հոգեւոր ստրկութեամբ»¹⁹⁰: «Կոմունիստ»-ի նմանատիպ հրապարակումները ոչ միայն չէին բխում հայ ժողովրդի շահերից, այլև ուղղակիորեն սադրիչ նպատակներ էին հետապնդում:

Ըստ էության համաշխարհային հեղափոխության մոլուցքն այնքան էր բթացրել հայ բոլշևիկների միտքը, որ արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդրի հանդեպ նրանց պահվածքը քաղաքական անմեղսունակության դրսևորում կարելի է համարել: Ավելին, բոլշևիկները կարծում էին, որ արևմտահայերն են թուրքական իշխանությունների՝ Հայաստանի հանդեպ ունեցած վատ տրամադրվածության գլխավոր պատճառը:

Բոլշևիկյան իշխանությունները արևմտահայության խնդիրներին հետամուտ լինելու, գաղթականների հոգսերը թերևսցնելու փոխարեն նրանց ստիպում էին կռվի ելնել «դաշնակցականների», «խմբապետների» և այլ կարգի «հակահեղափոխական տարրերի» դէմ, որպեսզի հաղթանակի բանվորագյուղացիական հեղափոխությունը, ինչից հետո, ըստ բոլշևիկների, գաղթականների դրությունը կբարելավվի¹⁹¹: Նրանք գաղթական արևմտահայերին էլ էին տրամադրում և մղում քաղաքացիական պատերազմի: «Գաղթականութեան շահերը պահանջում են, որ նա ակտիւ մասնակցէ յեղափոխութեան խորացման և ամրացմանը թէ քաղաքացիական կռիւ և թէ կոմունիստական շինարարական աշխատանքի ֆրոնտներում»¹⁹²: Ինչպես տեսնում ենք, արևմտահայերի խնդիրները

¹⁸⁹ «Կոմունիստ», 1920, 26 դեկտեմբերի:

¹⁹⁰ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Հատընտիր, էջ 215:

¹⁹¹ «Կոմունիստ», 1921, 8 փետրվարի:

¹⁹² Նույն տեղում:

լուծելու փոխարեն վերջիններիս հայ կոմունիստ ղեկավարները մղում էին «դասակարգային» պայքարի: Ավելի ճիշտ կլիներ արևմտահայերին հեղափոխական պայքարի մեջ ներքաշելու համար հայ բոլշևիկներն ահաբեկելու փոխարեն փորձելն փոքրիշատե լուծել նրանց խնդիրները:

«Դասակարգային» կռվի անվան տակ բոլշևիկյան իշխանությունն առանձնահատուկ պայքար էր մղում արևմտահայ աշխատավորության դեմ¹⁹³: Նրա պնդմամբ բոլշևիկներին զայրացնում էին արևմտահայերի համերաշխ միասնականությունը, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման և անկախության վերանվաճման փայփայվող գաղափարը: Բացի դրանից, ընչազուրկ արևմտահայերը պատրաստ էին առանց պառակտումների պայքարելու հանուն իրենց իրավունքների պաշտպանության՝ ընդդեմ բռնությունների և հալածանքների¹⁹⁴:

Այսպիսով, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը արևմտահայության հանդեպ բոլշևիկյան իշխանության ունեցած ակնհայտ թշնամական վերաբերմունքն էր: Իրենց հայրենի օջախները վերադառնալ ցանկացող, Արևմտահայաստանի ազատագրումը տենչացող այս մարդկանց բոլշևիկները մեղադրում էին «հեղափոխական Թուրքիայի» դեմ «հանցանք» գործելու մեջ: Բոլշևիկների կողմից գործադրված բռնություններն առավել դաժանաբար էին կիրառվում արևմտահայերի նկատմամբ: Թերևս նաև սրանով

¹⁹³ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, էջ 95:

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

էր պայմանավորված այն փաստը, որ ապստամբների հիմնական մասն արևմտահայեր էին¹⁹⁵:

Բացի արևմտահայության հանդեպ ունեցած արհամարհական վերաբերմունքից, բոլշևիկյան իշխանություններն անարգում էին Հայաստանի անկախության գաղափարն ընդհանրապես: Այս կապակցությամբ «Դրոշակի» խմբագրականը մատնանշում է. «Անվերջ ծաղրի առարկա էր արում Հայաստանի անկախութեան գաղափարը, հայիոյում ու սրբապղծում էին Ժողովրդի բոլոր նւիրական հասկացողութիւնները և ամենագոհիկ ձևով մարտահրաւէր էր ուղում երկրին: Եւ արդիւնքը չուշացաւ: Ժողովուրդը չդիմացաւ բռնութեան, թալանին ու իր իդէալների գազանային ոտնահարումին և մի մարդու պէս ոտքի ելաւ»¹⁹⁶:

Դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով բոլշևիկները պարտավորվել էին պահպանել Հայաստանի անկախությունը: Անկախության արժեքն արդեն ճաշակած Ժողովրդի համար խիստ ցավագին էր իր իշխանությունների կողմից այդ գաղափարի ոտնահարումն ու արհամարհանքը: Հայ Ժողովրդի բոլոր խավերն ակնկալում էին իշխանություններից անկախության ամրապնդում: Ինչպես գրում է Կ. Սասունին, «Հայաստանի անկախութեան հարցը, Տաճկահայաստանի ազատագրումը եւ առհասարակ բռնակալական լուծերից ազատ մնալու խնդիրները մեծապէս յուզում էին հասարակութեան միտքը»¹⁹⁷: Մեր կարծի-

¹⁹⁵ Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, 2000, էջ 418:

¹⁹⁶ «Դրոշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

¹⁹⁷ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1925, նոյեմբեր, էջ 87:

քով Խորհրդային Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական շահերը թույլ չէին տա, որ Խորհրդային Հայաստանը կատարյալ անկախություն վայելեր: Սակայն անկախության գաղափարի անարգումն ընդհանրապես անընդունելի էր: Ավելին, անկախության գաղափարի պաշտպանությունն ավելի կուժեղացներ հայ բոլշևիկների դիրքերը Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարության մոտ:

Այսպիսով, Փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառներից մեկը համարվում էր բոլշևիկների կողմից Հայաստանի անկախության գաղափարի նսեմացումը: Ժողովուրդը բոլշևիկների գալուց հետո ավելի զգաց անկախության կարևորությունն ու արժեքը, որի համար պատրաստակամություն հայտնեց զենք վերցնելու:

Այն, որ Փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառները բոլշևիկյան իշխանությունների գործադրած բռնազրավումները, ապա նաև բռնություններն էին, փորձեցինք պարզաբանել վերևում: Ապստամբությունը յուրատեսակ պայքար էր անկախության վերականգնման համար: Եվ, բնականաբար, բոլշևիկյան իշխանությունների ցանկացած քայլ, որն ուղղված էր անկախության և այդ գաղափարի դեմ, բացասական արձագանքի էր արժանանալու հայ գիտակից զանգվածների կողմից:

Անկախությունից զատ ոտնահարվում էին նաև ազգային այլ արժեքներ՝ դրանք որակվելով որպես բուրժուական ստեղծագործություններ: Ինչպես վերհիշում է Հ. Քաջազնունին. «Հայկական եռագոյնը ու «Մեր Հայրենիք»ը, իբրեւ հակայեղափոխական սիմբոլներ, վերացուել էին ասպարիզից: Նրանց

փոխարինել էին բոլշևիկեան կարմիրն ու պրոլետարական «ինտերնացիոնալ»ը»¹⁹⁸:

Այսպիսով, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ, առանցքային էին ազգային խնդիրների հանդեպ բոլշևիկների ունեցած խիստ բացասական քաղաքականությունը, թշնամանքն արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդրի հանդեպ: Իրենց հայրենի օջախները վերադառնալ ցանկացող, Արևմտահայաստանի ազատագրումը տենչացող արևմտահայերին բոլշևիկները մեղադրում էին բանվորագյուղացիական հեղափոխությանը չաջակցելու, «հեղափոխական Թուրքիայի» դեմ «հանցանք» գործելու մեջ: Բոլշևիկները ոտնահարեցին 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով Հայաստանի անկախությունը երաշխավորելու իրենց պարտավորությունը: Բոլշևիկների իշխանության գալուց հետո հայ ժողովուրդն ավելի զգաց անկախության կարևորությունն ու արժեքը, որի համար դիմեց ապստամբության:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էական էր նաև բոլշևիկյան նորընծա իշխանությունների կողմից Հայաստանի տարածքային խնդիրները լուծելու անձեռնհասությունը:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ակնկալվում էր ոչ միայն վերականգնել հարաբերություններն արտաքին աշխարհի հետ, Ռուսաստանից բերել «հաց եւ մանուֆակտուրա», այլև կարգավորել հարևանների հետ տարածքային խնդիրները և Ռուսաստանի օգնությամբ բարիդրացիական հարաբերություն-

ներ հաստատել Թուրքիայի հետ¹⁹⁹: Ռուբեն Դարբինյանը գրում է, որ, դեկտեմբերի 2-ին հանձնելով իշխանությունը, Դաշնակցությունը հույս ուներ, «թե բոլշևիկները կը կատարեն իրենց տաժ հրապուրիչ խոստումները, ... թուրքերուն եւ թաթարներուն ձեռքէն կ'առնեն անոնց գրաւած հայկական հողերը»²⁰⁰:

Ս. Վրացյանը Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ ևս լուրջ տեղ է հատկացնում բոլշևիկյան իշխանությունների արտաքին-քաղաքական ծախսողումներին: «Բայց միայն ներքին պատճառները չէին, որոնք հայ ժողովրդին ուղքի հանեցին խորհրդային իշխանության դէմ: Հակառակ իրենց տուած հանդիսաւոր խոստումների եւ յանձնառութիւնների՝ բոլշևիկները ապիկար գտնւեցին եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ», - գրում է նա²⁰¹:

Խորհրդային Ադրբեջանի հետ ունեցած տարածքային խնդիրները լուծելու հարցում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների թուլություն էին ցուցաբերում: Ճիշտ է ընդամենը երկու ամսում հնարավոր չէր հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրները կարգավորել: Այդուհանդերձ այդ ուղղությամբ բոլշևիկների կողմից գործադրված ջանքերը խիստ անբավարար են դիտարկվել դաշնակցականների կողմից, և, թերևս դրանով պայմանավորված, այս խնդիրը ևս դասվել է Փետրվարյան ապստամբության պատճառների շարքում: Այս առումով Ս. Վրացյանը գրում է. «Հայ կոմունիստները

նոյն անկարողութիւնը ցոյց տուին եւ միւս հարեւանների նկատմամբ: Հայ-ադրբեջանեան սահմանային վէճը չլուծուեց, չնայած, որ Ադրբեջանի յեղկօմը դեռ մայիսին²⁰² յայտարարել էր, թէ այլեւս Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ ամէն վէճ վերջացած է, եւ Խորհրդ. Ադրբեջանը եղբայրաբար զիջում է Ղարաբաղը Հայաստանին: Այսուհետեւ Ղարաբաղը պէտք է մտնէր Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մէջ, եւ այդ հանգամանքը ջերմ գոհունակութեամբ ընդունուեց հայերի կողմից»²⁰³: Սակայն Ղարաբաղը չհայտնվեց Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Հ. Տերտերյանը գրում է, որ Ադրբեջանի այդ հայտարարությունն արվել էր Հայաստանի խորհրդայնացումը հեշտացնելու նպատակով²⁰⁴: Ս. Վրացյանն այս կապակցությամբ բերում է հայ կոմունիստների խոստովանությունը, թե Նարիմանովը Ղարաբաղը զիջելու մտքով չէ, որ արել է այդ հայտարարութիւնը, այլ՝ որպէս հայ բոլշևիկների գործը դյուրացնելու քարոզչական հնարք²⁰⁵:

Հայ բոլշևիկների ծախողված քաղաքականությունն Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում դժգոհություններ առաջ բերեց Հայաստանում: Խորհրդային Ադրբեջանն ամենևին էլ չէր ցանկանում հրաժարվել Ղարաբաղից, Նախիջևանից և

²⁰² Այստեղ, կարծում ենք, խոսքը վերաբերում է Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի հայտնի հեռագրին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, թ. 1): Սակայն դա տեղի է ունեցել ոչ թե մայիսին, այլ նոյեմբերին (1920 թ.):

²⁰³ Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը, «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 78:

²⁰⁴ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 202:

²⁰⁵ Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), 2015, թիվ 1, էջ 218, 219:

¹⁹⁹ Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը, «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 76:

²⁰⁰ Դարբինեան Ռ., Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական), «Հայրենիք», 1971, թիվ 1, գարուն, էջ 2:

²⁰¹ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 212:

Զանգեզուրից: Հայ բուլշևիկներն էլ կամ անկարող էին, կամ էլ չէին ցանկանում լուծել Ադրբեջանի հետ գոյություն ունեցող տարածքային խնդիրները: Ի դեպ, այս թուլությունը դրսևորվեց նաև Վրաստանի և Թուրքիայի հետ հարաբերություններում:

Ավելի վատ դասավորվեցին հարաբերությունները Վրաստանի հետ: Հայհեղկոմի բոլոր պահանջներին վրացական կողմը պատասխանում էր արհամարհանքով: Վրացիները մերժեցին դատարկել ապօրինի կերպով գրաւուած Լոռին, կտրեցին Հայաստանի երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Բաթումի և Բաքվի հետ: Հայաստանի բուլշևիկ ղեկավարությունն անգործությունից Լոռու հայ գյուղացիներին գրգռում էր վրացիների դեմ²⁰⁶: Այլ խոսքով՝ Վրաստանի իշխանությունները շարունակում էին դեռևս Առաջին հանրապետության ժամանակ կիրառվող շանտաժի քաղաքականությունը՝ Հայաստանին սպառնալով պահել շրջափակման մեջ: Վրաստանի արտգործնախարարին նոտա է հղում նույնիսկ Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչը՝ պահանջելով, որ ազատ տրանզիտ տրամադրի Հայաստան ուղարկվող պարենի, վառելիքի և այլ բեռների համար²⁰⁷, սակայն ապարդյուն:

Շարունակ հալածվում էր Լոռու հայ բնակչությունը: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները բավարարվում էին միայն բողոքագրեր ներկայացնելով, պահանջելով, որ վրացիները զորքերը հեռացնեն չեզոք գոտուց և բացեն երկաթուղին,

²⁰⁶ Վրացեան Ս., Յուշեր մոտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 119:

²⁰⁷ Եսայան Ա., «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965, էջ 300, 301:

որ հացահատիկը հասնի Հայաստան²⁰⁸: Մինչդեռ ժողովուրդը սպասում էր, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով մեկընդմիջտ կլուծվեն նաև Ախալքալաքի և Բորչալուի «արիւնոտ հարցերը և այդ բոլոր շրջանները նորից Հայաստանի միացուին»²⁰⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի բուլշևիկյան իշխանությունները ի զորու չեղան կարգավորելու նաև Վրաստանի հետ ունեցած տարածքային խնդիրները: Ակնկալվում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները թեկուզ Ռուսաստանի աջակցությամբ արագորեն կլուծեին հայ-վրացական տարածքային խնդիրները և հայկական գավառները կմիացնեին Հայաստանին:

Առավել սուր եղան դժգոհությունները թուրքերի հանդեպ հայ բուլշևիկների թույլ և անօգնական վիճակի պատճառով: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով թերևս ամենաշատն ակնկալվում էր Թուրքիայի հետ հարաբերությունների և տարածքային խնդիրների կարգավորում, 1914 թ. սահմանի վերականգնում, թուրքական զորքի հեռացում Կարսից և Ալեքսանդրապոլից²¹⁰: Սակայն թուրքերը ոչ միայն չէին լքում Կարսը և Ալեքսանդրապոլը, այլև դաժան վերաբերմունք էին ցուցաբերում այդ երկրամասերի, հատկապես Շիրակի հայ ազգաբնակչության²¹¹ նկատմամբ:

²⁰⁸ «Կոմունիստ», 1920, 21 դեկտեմբերի:

²⁰⁹ Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), էջ 94:

²¹⁰ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 45:

²¹¹ Շիրակում 1920թ. նոյեմբերից մինչև 1921 թ. ապրիլ ամիսը թուրքերի գործադրած բռնությունների և տեղի կոմունիստական կազմակերպության

Հայ ժողովրդի անկախիքները չէին իրականանում: Ռուսաստանի արտգործո՞ղկոմ Գ. Չիչերինի համոզմամբ թուրքերի հետ այնպիսի պայմանագիր պետք է կնքվեր, որ այն չխանգարեր ՌՍՖՍՀ և Անգլիայի միջև համաձայնություն կնքելուն, որ երաշխավորվեր Հայաստանի անկախությունը, որ անկախություն ապահովվեր Արևմտյան Հայաստանի մի մասի համար, բայց ոչ վերջնագրերով, որպեսզի դա չխանգարեր թուրքերի հետ բարեկամական հարաբերություններին²¹³:

1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի նոտայով Մովսես փաշան Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության անունից լիտիորեն հայտարարում էր Չիչերինին, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ոչ թե բռնի հաշտություն է, այլ հաշտություն, որը հիմնված է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա, և իրենք ցանկացել են բռնազավթել սոսկ թուրքական բնակչություն ունեցող տարածքները²¹⁴:

1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Կոմունիստ» թերթում բուլղարիկները բարձրաձայնեցին, որ չեղյալ են հայտարարում Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը²¹⁵: Իրականում հայ բուլղարիկները ոչինչ չարեցին իրենց այդ հայտարարություն գործի վերածելու

համար, և որ վերջիններիս նպատակը եղել է ժողովրդին գրգռել Դաշնակցության դեմ և տրամադրել հոգուտ բուլղարիկների²¹⁶:

Չի կարելի համոզված պնդել, որ թուրքերի հեռացումն Անդրկովկասից և Արևելյան Հայաստանից հայ բուլղարիկների համար որևէ նշանակություն չի ունեցել: Խնդիրն այն է, որ թուրքերի հեռանալ պարտադրելու կարողություններն ու համառությունը չեն բավականացրել: Իսկ քեմալականները ոչ միայն չհեռացան Ալեքսանդրապոլից, այլև Խորհրդային Հայաստանի շրջափակումն ամբողջական դարձնելու նպատակով դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին մեծ աղմուկ բարձրացրին Նախիջևանում, որով ոչ միայն բացառեցին 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմի դեկլարացիայով Նախիջևանի միացումը Հայաստանին, այլև փակեցին հարևան Իրանի հետ առևտուր անելու միակ հնարավոր ճանապարհը²¹⁷:

Շարունակելով հարևանների հետ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների վարած ծախողված քաղաքականության թեման՝ Ս. Վրացյանը մատնանշում է հայ բուլղարիկների պարզաբանումները հայերի հանդեպ թուրքերի ունեցած թշնամության մասին: «Նրանք (հայ բուլղարիկները – Խ. Ս.) հաւատացնում էին ամենքին, թե թուրքերի թշնամութիւնը դէպի հայերը հետեւանք է դաշնակցականների վերաբերմամբ տաճած ատելութեան: Բաւական է յայտարարել խորհրդային իշ-

անկարողության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Աբրահամյան Հ., Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ (1920 թ. նոյեմբեր-1921 թ. ապրիլ), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2007, թիվ 2, էջ 122-132:

²¹² Վրացյան Ս., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը, «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 79:

²¹³ Хармандарян С., Ленин и становление Закавказской федерации: 1921-1923, Ин-т ист. Партии при ЦК КП Армении, Ереван, 1969, стр. 51.

²¹⁴ Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը): Գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, էջ 310:

²¹⁵ «Կոմունիստ», 1920, 4 դեկտեմբերի:

²¹⁶ Իրազեկ Յ., Մոտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), էջ 93:

²¹⁷ Սարգսյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին ամիսների ՀԿԿ ներքին քաղաքականության մի քանի հարցերի մասին, Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու), էջ 10:

խանութին եւ եղբայրական ձեռք մեկնել թուրքերին, թուրք-հայկական յարաբերությունները կը բարելաւուին եւ թուրք բանակը անմիջապէս կհետանայ Ալեքսանդրապոլից ու Կարսից»²¹⁸: Փաստորեն հայ բոլշևիկները թուրքերի հանդեպ ավելի սթափ ու հաշվարկված քաղաքականություն վարելու փոխարեն կարծում էին, որ հայության հանդեպ նրանց թշնամական վերաբերմունքի պատճառը Դաշնակցությունն էր: Խորհրդային իշխանության գալով ժողովուրդն ակնկալում էր թուրքերի հեռացումն առնվազն Կարսից և Ալեքսանդրապոլից:

Ամենազավեշտալին այն էր, որ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները ճգնում էին թուրքերին ապացուցել, որ իրենք տարբերվում են նախկին իշխանություններից: Իսկ այդ անկարող քաղաքականությունն ավելի էր ոգևորում թուրքերին²¹⁹:

Ասել, թե Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ոչինչ չէին անում հայ-թուրքական հարաբերությունները կարգավորելու ուղղությամբ, սխալ կլինի: 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին Խորհրդային Հայաստանի արտգործոժողկոմ Ա. Բեկզադյանը դիմում է Քեմալական Թուրքիայի արտգործնախարար Ահմեդ Մուստաֆին, Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին՝ խնդրելով նրանց վերջ դնել բռնություններին Ալեքսանդրապոլում²²⁰: Ավելի ուշ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինն է հեռագրում Բաքու՝ Կովկասի կոմունիստների առաջնորդ Գ. Օրջոնիկիձեին և

²¹⁸ Վրացեան Ա., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի և թրքական սալի միջեւ, էջ 220:

²¹⁹ Նույն տեղում:

²²⁰ «Կոմունիստ», 1920, 14 դեկտեմբերի:

պատվիրում, որ փոխանցեն թուրքերին՝ անմիջապէս դադարեցնեն թալանը և անօրինականությունները ռազմակալված Հայաստանում, կրկնեն Ալեքսանդրապոլը մաքրելու պահանջը²²¹:

Խորհրդային Հայաստանի արտգործոժողկոմ Ա. Բեկզադյանի հեռագրերին թուրքերը կարևորություն չէին տալիս և արհամարհում էին «դաշնակից» բոլշևիկների պահանջները²²²: Փաստորեն հայ բոլշևիկները կուրորեն չէին նկատում թուրքերի թշնամությունը և ակնկալում էին վերջիններիս բարեգթությունը հայերի և Հայաստանի հանդեպ: Երբեմն նվաստացման հասնող նրանց հավաստիացումները թուրքերի հետ «եղբայրական քաղաքականություն» վարելու մտադրության մասին միայն ավելի էին թուլացնում Հայաստանի դիրքերը:

Հայիեղկոմի արտաքին քաղաքական ծախողումներին անդրադառնալիս «Դրոշակի» 1931 թ. հունվար-փետրվարի համարը մատնացույց է անում բոլշևիկ պատմաբան Բ. Բորյանի աշխատությունը²²³: Վերջինս, խոսելով այս խնդրի շուրջ, գրում է. «Խորհրդային իշխանությունը ոչ մի գործնական քայլ չէր ձեռնարկում թուրքերին Հայաստանից հեռացնելու ուղղությամբ, մինչդեռ ժողովուրդը համոզված էր, որ Խորհրդայնացումից և Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելուց հետո թուրքերը Հայաստանում այլևս անելիք չունեին, իսկ Ռուսաստանը թույլ չի

²²¹ Кузнецова С., Крах турецкой интервенции в Закавказье в 1920—1921 годах, «Вопросы истории», 1951, № 9, стр. 151.

²²² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», 1922, դեկտեմբեր, էջ 53:

²²³ «Դրոշակ», 1931, թիւ 1-2, էջ 4-8:

տա թուրքերին տիրել Հայաստանի տարածքին, որի վրա նրանք ոչ մի իրավունք չունեին: Ժողովուրդը համոզված էր, որ թուրքերը եկել էին Խորհրդային Ռուսաստանի գիտությամբ և աջակցությամբ, որպեսզի տապալեն Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունն ու Խորհրդային Հայաստանի վրայով կապ հաստատեն Ռուսաստանի հետ: Պարզվեց, որ թուրքերը եկել են որպես զավթիչներ, և երկրի վիճակն ավելի է ծանրացել, որին ժողովուրդը չէր կարող սպասել Խորհրդային իշխանության Հայաստան գալուց»²²⁴: Փաստորեն բոլշևիկների արտաքին քաղաքական ձախողումները փաստվում են նաև Խորհրդային պատմաբանի եզրակացություններով:

Այդուհանդերձ, որքան էլ դաշնակցական գործիչները փորձեն համոզիչ փաստարկներ ներկայացնել Հայիեղկոմի կողմից Հայաստանի տարածքային խնդիրները լուծելու անկարողության վերաբերյալ, ակներև է, որ երկու-երեք ամսում հնարավոր չէր կարգավորել հարևանների հետ արդեն իսկ բարդացած հարաբերությունները: Թերևս դրա համար ժամանակ էր պետք:

Քննելով Փետրվարյան ապստամբության պատճառները, պետք է անդրադառնալ մի կարևոր խնդրի, թե ինչպես են այն որակել ժամանակակիցները: Երբեմն այն ներկայացվել է որպես «ավանտյուրա» (արկածախնդրություն): Հատկանշական է այն, որ ապստամբությանն այդպիսի որակավորում տրվել է նույնիսկ դաշնակցական շրջանակների կողմից: Դրոն, ով Փետրվարյան ապստամբության օրերին Մոսկվայում էր գտնվում, տարիներ հետո իր կնոջն ասել է. «Իհարկե, Փետր-

²²⁴ Борьян Б., նշվ. աշխ., էջ 135, 136:

վարյան ապստամբությունը ավանտյուրա էր, բայց ես շատ էի ուզում լինել իմ ընկերների կողքին»²²⁵:

Փետրվարյան ապստամբությունը ձգտել են որպես «ավանտյուրա» ներկայացնել նաև Խորհրդային պատմաբանները: Արարատ Հակոբյանի դիտարկմամբ այդ ձգտումով է պայմանավորված ապստամբության մասնակիցների թվի հնարավորինս նվազեցված ցույց տալը²²⁶:

Սակայն ապստամբության մասնակիցները, բնականաբար, չէին ընդունում «ավանտյուրա» եզրույթը: Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթում տարագիր սոցիալիստ-հեղափոխական Արշամ Խոնդկարյանը գրում է, որ «ամենից անհիմք մեղադրանքը փետրուարի ապստամբության դեմ, դա այն «աւանտիւրա» արկածախնդրութիւն կոչելն է»²²⁷: Նա որպես օրինակ ներկայացնում է 1920 թ. մայիսյան դեպքերը Հայաստանում: Բոլշևիկներն այն անվանում են ապստամբություն, իսկ փետրվարյան իրադարձությունները՝ ավանտյուրա: Մինչդեռ իսկական ավանտյուրա, ըստ Խոնդկարյանի, մայիսյան դեպքերն էին, որոնք, ի տարբերություն փետրվարյան իրադարձությունների, զանգվածային բնույթ չունեցան և պաշտպանություն չգտան ժողովրդի կողմից²²⁸:

²²⁵ Դրոյի այս խոսքերի մասին մեզ հայտնել է նրա թոռնուհին՝ Իրինա Կանայանը, ով դրանք լսել է իր մորից:

²²⁶ Հակոբյան Ա., 1921 թ. փետրվարյան իրադարձություններում «կարմիրների» և ապստամբների զինուժի մասին հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2011, թիվ 2, էջ 3:

²²⁷ «Հայրենիք», 1928, 1 մարտի:

²²⁸ Նույն տեղում:

Ս. Վրացյանն ապստամբությունն անվանում է քաղաքացիական կռիվ²²⁹:

Կ. Սասունին նշում է, որ ապստամբությունը ժողովրդական բնույթ էր կրում, և հետևաբար՝ ավանտյուրայի մասին խոսք լինել չէր կարող: «Շարժումը ղեկավարում էր դաշնակցությունը, սակայն նրա կողքին էին նաև Ս. Յեղափոխականները, Ս. Դեմոկրատներ, ժողովրդական թե՛ պահպանողական այլ հոսանքներու պատկանողները: Մեզ դեմ էին միայն բոլշևիկներն ու թիւրք-թաթար տարրերը»²³⁰, գրում է Կ. Սասունին: Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական կռիվի հանգամանքին, նա պնդում է, որ Հայաստանում տեղի ունեցած ապստամբությունը քաղաքացիական կռիվի հանգամանք չունեց: Իրենց էությանմբ այդ կռիվներն ուղղված էին օտար տիրապետության դեմ²³¹:

Եթե գտնում ենք, որ Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը անկախության վերականգնման խնդիրն է, հետևաբար՝ խորքի մեջ այս իրադարձությունները կարելի է որակել որպես օտար տիրապետության²³² դեմ բարձրացված ապստամբություն:

Ռամկավարները գտնում էին, որ այն եղբայրասպան պատերազմ էր²³³: Ապստամբության օրերին արտասահմա-

²²⁹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 17:

²³⁰ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 73:

²³¹ Նույն տեղում:

²³² Նկատի ունենք բոլշևիկյան տիրապետությունը, որը ներմուծվել էր օտարների կողմից:

²³³ Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելէս, 1981, էջ 14:

նում գտնվող ռամկավարները նույնպես քննադատեցին Դաշնակցությանը, որ ժողովրդին ապստամբության մղեց²³⁴: Արձագանքելով մինչ ապստամբությունը Հայաստանում տեղի ունեցող բռնություններին՝ Հայ ռամկավար կուսակցության կենտրոնական վարչության անդամ Արտակ Դարբինյանը Կ. Պոլսից Երևան՝ կուսակցության Հայաստանի կենտրոնական խորհրդին հղած նամակում կոչ էր անում հնազանդվել Հայաստանի կոմունիստական իշխանություններին՝ պատճառաբանելով, որ դժգոհությունների պատճառով առաջ եկած քաղաքացիական կռիվներին հայ ժողովուրդը կարող է և չդիմանալ²³⁵: Ռամկավար հայտնի գործիչ Վահան Թեքեյանը ապստամբությունն արկածախնդրություն է անվանում²³⁶: Նույն գործիչը դրանից մեկ տարի առաջ գրել էր, որ Փետրվարյան ապստամբությունը Դաշնակցության «մենիշխանությունը» վերականգնելու փորձ է եղել²³⁷:

Հնչող մեղադրանքներին Ս. Վրացյանը հետևյալ պատասխանն է տալիս. «Բոլշևիկները մեզ դատապարտում են, որ այնքան հայ սպանուեցաւ քաղաքացիական կռուում մեր պատճառով, այնքան հարստութիւն փչացաւ: Խորապէս ցաւում ենք, բայց ո՞վ եղաւ քաղաքացիական կռիւ պատճառը: Մե՞նք բանտերը նետեցինք հազարաւոր անմեղ մարդկանց, որոնց գլխին կախուել էր բոլշևիկեան կացինը, մե՞նք կացնահարեցինք անմեղ մարդկանց, մե՞նք խլեցինք ժողովրդից հա-

²³⁴ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուլի 1890էն 1940), Փարիզ, 1947, էջ 475:

²³⁵ Նույն տեղում, էջ 473:

²³⁶ «Ժողովրդի ծայնը», Կ. Պոլիս, 1922, 14 յունուարի:

²³⁷ «Վերջին լուր», 1921, 28 մարտի:

ցի իր վերջին կտորը, մե՞նք թալանեցինք եւ վատնեցինք հային ունեցուածքը: Խորապէս ցաւում ենք, բայց եթէ Փետրուարեան ապստամբութիւնը տեղի չունենար, պակա՞ս հայեր կը կոտորուէին բոլշեւիկների ձեռքով, պակա՞ս նիթական կորուստ կ'ունենար հայ ժողովուրդը»²³⁸:

Աններելի է, իհարկե, եղբայրասպան կոիվներ թույլ տալը: Սակայն փաստերի խոր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ կոիվների հիմնական սադրողները եղան բոլշեւիկները:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները կարելի է հանրագումարի բերել հետևյալ կետերում.

- Հայաստանում իշխանությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին բոլշեւիկներին հանձնելուց շատ կարճ ժամանակ անց առաջ եկած համաժողովրդական դժգոհության ալիքը բավական լուրջ առարկայական հիմքեր ուներ: Խորհրդային իշխանությունների գործադրած բռնությունները Հայաստանում անհետևանք չէին անցնելու: Հայ կոմունիստների վարած անկարող և անհեռատես քաղաքականությունը դրսևորվեց բոլոր ոլորտներում:

- Առաջին հերթին հիասթափեցնող եղավ բոլշեւիկների կողմից դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով նախատեսված պայմանների ոտնահարումը: «Հակահեղափոխական»-ի հորջորջումով անհարկի զանգվածային ձերբակալությունները և բռնությունները՝ հատկապես մտավորականների և զինվորականների հանդեպ, համաժողովրդական դժգոհության ալիք բարձրացրեցին:

²³⁸ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 200:

- Բացասական է գնահատվում նաև բոլշեւիկների վարած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, ինչն ուղեկցվեց ոչ միայն ծայրահեղ բռնություններով ու անիշխանության դրսևորումներով, այլև առավել ծանրացրեց առանց այդ էլ թշվառության եզրին հասած ժողովրդի սոցիալական վիճակը:

- Համաժողովրդական ապստամբության գլխավոր պատճառներից էր նաև արևմտահայության խնդիրների անտեսումն ու Հայաստանի անկախության գաղափարի նսեմացումը:

- Պակաս կարևոր չէր նաև օրակարգային համարվող հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրները կարգավորելու հայ բոլշեւիկների անկարողությունը:

Վերոնշյալ դժգոհությունների հետևանքներն իրենց երկար սպասել չտվեցին: Հայիեդկոմի իշխանության գալուց ընդամենը երկուսուկես ամիս անց Հայաստանում պայթեց հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը: Համաժողովրդական հասունացող շարժումը ապստամբության վերածվելու պահին սկսեց ղեկավարվել Ղաշնակցության կողմից:

Փետրվարի կեսերին դժգոհությունները հասնում են գագաթնակետին: Փետրվարի 9-ի և 10-ի գիշերները ձերբակալվում է 100-ից ավելի մարդ, որոնց թվում՝ առաջին հանրապետության ականավոր գործչներ Հովհաննես Քաջազնունին, Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը և ուրիշներ²³⁹: Մինչ այդ բանտարկվել էին Ավետիք Սահակյանը, Արշալույս Աստվածատրյանը, Բախշի Իշխանյանը, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանը, խմբապետ Համազասպը և ուրիշներ:

1921 թ. փետրվարի 10-ին Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) և Երվանդ Սարգսյանը Կոտայքի Զառ գյուղում հանդիպում են Կուռո (Սուրեն) Թարխանյանին և խմբապետ Մարտիրոսին (Աբրահամյան): Այստեղ քննարկվե-

ցին ապստամբության նախապատրաստական աշխատանքները: Փետրվարի 13-ին Զառում տեղի ունեցավ խորհրդակցությունը, որի նախաձեռնողը ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեն էր: Որոշվեց, որ ապստամբությունը պետք է սկսել փետրվարի 16-ի գիշերը²⁴⁰: Ապստամբական ուժերի հրամանատար նշանակվեց Կուռո Թարխանյանը, իսկ տեղակալ՝ խմբապետ Մարտիրոսը:

Մինչև փետրվարի 17-ը ապստամբները գրավեցին Աշտարակը, Էջմիածինը, Բաշ-Գառնին, Ախտան (Հրազդան) և այլ բնակավայրեր: Փետրվարի 18-ին ապստամբ ուժերը Կուռո Թարխանյանի և Բաշգառնեցի Մարտիրոսի գլխավորությամբ մտան Երևան: Բոլշևիկները և կարմիր զորամասերը հեռացան Ղամարլու (Արտաշատ): Բանտերից ազատվեցին Հ. Քաջազնունին, Լևոն Շանթը, Ն. Աղբալյանը և հարիւրաւոր այլ պետական գործիչներ ու մտավորականներ:

Երևանի գրավումից անմիջապես հետո Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտե», որը պետք է կառավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն փետրվարի 18-ին ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում

²³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, թ. 75, 76:

²⁴⁰ Սասունի Կ, նշվ. աշխ., էջ 92:

կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները²⁴¹:

Հայ հասարակական-քաղաքական և պատմագիտական մտքի կողմից Փետրվարյան ապստամբությանը տրված գնահատականների մեջ առանձնակի տեղ է գրավում ապստամբության ինքնաբուխ կամ նախօրոք կազմակերպված լինելու խնդիրը:

Փետրվարյան ապստամբության հերթական տարեդարձին նվիրված Բոստոնի «Հայրենիք»-ի խմբագրականում նշվում է, որ ապստամբությունն ինքնաբուխ էր, այն նախապես ծրագրված չէր, այլ բան է, որ ընթացքում դաշնակցականները ղեկավարեցին այն: «Անվիճելի իրողություն մըն է, որ փետրուարեան ապստամբութիւնը ոեւէ կուսակցութեան կազմակերպած գործը չէր: Ճիշտ է, որ Դաշնակցականները խոշոր եւ նոյնիսկ ղեկավարող դեր կատարեցին այդ ապստամբութեան մէջ: Բայց ճիշդ է նոյնպէս, որ հայ ժողովուրդի բոլոր տարրերն ու հոսանքները, բացի միայն հայանուն բոլշեւիկներէն, իրենց անվերապահ մասնակցութիւնը բերին փետրուարեան ապստամբութեան», - գրում է թերթը²⁴²:

«Հայրենիք»-ի խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանը հետագայում ևս պնդում է, որ ապստամբությունը տարերային և ինքնաբուխ էր. «Բոլշեւիկներու սանձարձակ բռնու-

թիւններն ու բռնագրաւումները այնպիսի բուռն զայրոյթ էին առաջացուցեր անոնց իշխանութեան դէմ, որ ամէն տեղ ժողովուրդի բանիմաց եւ գործօն տարրերը, **ինքնաբերաբար եւ մեծ մասամբ իրարմէ անկախ** (ընդգծումը հեղինակինն է - Խ. Ս.) գաղտնի խումբեր ու մարմիններ սկսան կազմել, զինուիլ եւ ամէն տեսակ պատրաստութիւններ տեսնել՝ տապալելու համար օր աուր իրենց աւելի անտանելի դարձնող Սովետական կոչեցեալ օտար իշխանութիւնը»²⁴³: Ռ. Դարբինյանն անժխտելի իրողություն է համարում այն, որ Դաշնակցության պատասխանատու մարմիններն ու գործիչները դեմ էին խորհրդային իշխանության դեմ որևէ ապստամբության: Ստեղծված քաղաքական պայմաններում մեր ժողովուրդը չէր կարող դրսից որևէ օգնություն ստանալ, իսկ եղած իր ուժերն էլ շատ փոքր էին՝ զինված պայքարի մտնելու խորհրդային Ռուսաստանի նման տերության դեմ²⁴⁴:

Բուենոս Այրեսի «Արմենիա» թերթը (դաշնակցական) գրում է, որ ապստամբությունը հասունանալուց հետո նրա ղեկավարությունը ստանձնեց Դաշնակցությունը, և ավելացնում. «Վերջինիս շուրջը հաւաքուեցան քաղաքական բոլոր կուսակցութիւններն ու հոսանքները՝ Ռամկավար, Սօցիալիստ-Յեղափոխական, Սօց. Դեմոկրատ, Չէզոք, մեծ, պզտիկ, կին, երեխայ, ծեր, երիտասարդ,

²⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ., հմմտ. «Ազատ Հայաստան», Երեւան, 1921, 19 փետրուարի:

²⁴² «Հայրենիք», 1934, 18 փետրուարի:

²⁴³ Դարբինեան Ռ., Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական), «Հայրենիք», 1971, թիվ 1, գարուն, էջ 1:

²⁴⁴ Նոյն տեղում, էջ 2:

գիւղացի, մշակ-բանուոր, մէկ խօսքով Հայաստանը միակամ, միահամուռ եւ վճռական»²⁴⁵: Հետագայում ռամկավարները, որոնք առանձին զորամասով մասնակցել էին Փետրվարյան ապստամբությանը, վերջում հրաժարվեցին այդ պատվից և դարձան այդ «եղբայրասպան» կովի ռխերիմ հակառակորդները²⁴⁶:

Այն, որ ի սկզբանե Դաշնակցությունը տրամադրված չի եղել հակաբոլշևիկյան գործողությունների, երևում է Հայաստանի խորհրդայնացման մասին ընդունած որոշումից: 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի հայտնի որոշումը մեզ հիմք է տալիս համոզվելու, որ գոնե սկզբնական շրջանում դաշնակցականները տրամադրված էին հանդուրժելու բոլշևիկներին: Ճիշտ է, կային փոքրաթիվ գործիչներ, որոնք նույն դեկտեմբերի 1-ին դեմ էին Հայաստանի խորհրդայնացմանը, սակայն մեծամասնության որոշումով իշխանությունը հանձնվեց Հայեդկոմին:

Այլ հարց է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից որոշ ժամանակ անց, այնուամենայնիվ, դաշնակցականները սկսեցին նախապատրաստվել հակաբոլշևիկյան գործողությունների:

Աթենքի համայնավար «Սևան» պարբերականը գտնում է, որ ամեն դեպքում ինչ բռնություններ էլ կիրառեին բոլշևիկները, դաշնակցականները պարտավոր էին

համակերպվել: Ավելին, թերթը կարծում է, որ ոչ միայն բոլշևիկները, այլև դաշնակցականներն են դրժել դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը: «Ճիշդ է, որ բոլշևիկները քաղաքական բանտարկություն, ծերբակալություններ, արքոր եւ մահապատիժներ ըրին կողմերու միջեւ կընքուած Դեկտ. 2ի համաձայնագրին հակառակ գործած ըլլալուն համար: Սակայն օրուան իշխանութիւնը անջնջելի ներողամտութիւն մը փորձած պիտի ըլլար, եթէ թոյլ տար որ Դաշնակ նախարարները յենուած համաձայնագրի մը տրամադրութեան վրայ օր ցերեկով հորը փորէին օրուան իշխանութեան...,- գրում է թերթը և շարունակում,- Սո՛ւտ է դաշնակցական «իրագեկի» մը 1931 Փետր. «Հայրենիք»ի թիւին մէջ գրածը որ կըսէ «փրկութեան կօմիտէն (դաշնակիզմը) Հայաստանի Խորհրդայնացումից 15-18 օր վերջն իսկ արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ, որ գիտէր թէ բոլշևիկները Հայաստանում թոյլ են եւ ուրեմն շատ հեշտ հետերնին հաշիւ փակել: Եթէ Դաշնակցութիւնը անկեղծ էր իր ստորագրած համաձայնագրին վերաբերմամբ, ապա ուրեմն յանուն ինչի՞ կ'ըլլային այս պատրաստութիւնները բոլշևիկութեան (օրուան իշխանութեան) հետ հաշիւ մաքրելու համար»²⁴⁷:

Իսկ ո՞րն էր դաշնակցականների կողմից խոստման դրժումը: Նման հիմք քննադատողներին տվել է, ինչպես

²⁴⁵ «Արմենիա», 1933, 18 փետրուարի:

²⁴⁶ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով ..., էջ 199:

²⁴⁷ «Սեւան», 1934, 11 մարտի:

ակնարկում է «Սևան»-ի հողվածագիրը, Իրազեկի՝ 1931 թ. փետրվարին «Հայրենիք» օրաթերթում հրատարակված «Դաշնակցությունը եւ Փետրուար 18ը» հոդվածը: Այստեղ հեղինակը գրում է, որ «նոյն տարուայ (1920թ.) դեկտ. 20ի մօտերքը, այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամենը 15-18 օր յետոյ արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը»²⁴⁸:

Իրազեկի այս հոդվածը հիմքեր է տալիս նաև Շահան Նաթալուն, որպեսզի վերջինս ևս պաշտպանի Փետրվարյան ապստամբությունը նախապես ծրագրված լինելու տեսակետը:

Շ. Նաթալին գրում է, որ Փետրվարյան ապստամբության ճիշտ գնահատականի համար անհրաժեշտ է «քննել դեպքերը ժամանակագրական կարգով եւ ճշդել պատճառն ու հետևանքը»²⁴⁹: Խնդիրն այն է, որ, ըստ Նաթալու, մինչև դեկտեմբերի 20-ը հալածանքներ դաշնակցականների նկատմամբ հիմնականում չեն եղել: Իսկ, ըստ Իրազեկի, դեկտեմբերի 20-ին արդեն ստեղծվել էր Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, որի մասին իմանալով՝ բոլշևիկները սկսեցին բռնություններ իրականացնել: Այսինքն՝ դաշնակցականների հանդեպ հալածանքները ոչ թե հետևանք, այլ պատճառ կարող են դիտվել:

²⁴⁸ «Հայրենիք», 1931, 20 փետրուարի:

²⁴⁹ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 141:

Շ. Նաթալին գտնում է, որ սխալ էր Փետրվարյան ապստամբությունը հրահրելը, քանի որ թուրքը դեռ գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում, և «ռիսկային» էր դա²⁵⁰: Նրա կարծիքով, եթե Ս. Վրացյանը չլիներ ապստամբության գլուխ, ապա նա անպայման պետք է պատասխանատվության կանչեր ապստամբության կազմակերպիչներին: Շ. Նաթալին համոզված է, որ Հ. Տեր-Հակոբյանի մատնանշած մարմինը ստեղծվել էր՝ ապստամբություն բարձրացնելու համար: «Մինչեւ Դեկտ. 20, Բոլշեւիկներու կողմէ Հայաստանի մէջ ապստամբութիւն մը արդարացնող պատճառներ չտրուելով մէկտեղ, Վրացեան և կարգ մը իրեն նման «դաշնակցական»ներ կեանքի կը կոչեն «Փրկութեան կօմիտէ»ն, իբր զուտ ապստամբական մարմին», - գրում է Շ. Նաթալին²⁵¹:

Հաշվի առնելով այն, որ կուսակցական և պետական մարմինների որոշմամբ դեկտեմբերի 2-ին Դաշնակցությունն իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկներին, Շ. Նաթալին գտնում է, որ Փետրվարյան ապստամբությունն իրականացնողները պետք է պատասխանատվության ենթարկվեն թե՛ կուսակցականորեն, թե՛ պետականորեն²⁵²: Մեր կարծիքով Հ. Տեր-Հակոբյանի վերոհիշյալ հոդվածը բավարար հիմքեր չի տալիս պնդելու, թե 1920 թ. դեկտեմբերին Դաշնակցությունն արդեն ստեղծվել էր

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 171:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 238:

²⁵² Նույն տեղում, էջ 208:

ապստամբություն ծրագրող կուսակցական մարմին: Պետք է համաձայնվել Ա. Հակոբյանի այն համոզման հետ, որ դեկտեմբերի կեսերից Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ գաղտնի մարմնի՝ ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեի ստեղծումը բոլորովին չէր նշանակում անցում զինված ապստամբության նախապատրաստության ու կազմակերպման: Այլ բան է, որ հետագա դեպքերի զարգացումը հանգեցրեց այդ քայլին²⁵³:

Շ. Նաթալին մեկ այլ առիթով ակնարկում է, որ նույնիսկ դեկտեմբերի սկզբին Երևանից հեռացողներն ապստամբություն էին ծրագրում: Օրինակ, ըստ Նաթալիի, հակախորհրդային ապստամբության կազմակերպման համար Ռուբեն Տեր-Մինասյանն անցնում է «ապստամբ Ջանգեզուր»²⁵⁴: Մեր կարծիքով Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին օրերին հակաբոլշևիկյան գործողություններ չեն ծրագրվել, և Ռուբենը Ջանգեզուր է գնում՝ Պարսկաստան անցնելու համար: Այլ բան է, որ Երևանից ստացվող լուրերը նրան ստիպել են մնալ Ջանգեզուրում և օժանդակել բոլշևիկների դեմ հասունացող ժողովրդական ըմբոստությանը²⁵⁵:

Իսկ նախկին վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հրա-

²⁵³ Հակոբեան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2011, թիվ 1, էջ 140:

²⁵⁴ Շահան, Երեւանի համաձայնագիրը, էջ 371:

²⁵⁵ Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), էջ 117:

հանգով ստիպված էր հեռանալ Հայաստանից և հաստատվել Թիֆլիսում, գրում է, որ Փետրվարյան ապստամբության մասին ինքը տեղեկացել է փետրվարի 21-ին Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորուց²⁵⁶:

Այն, որ մինչև 1921 թ. հունվարի կեսերն ապստամբություն չի ծրագրվել, երևում է Դրոյի՝ Ջարեհ ծածկանունով 1948 թ. հրատարակած մի հոդվածում: «Հալածանքը սկսաւ հայկական բանակի հրամանատարութեան դէմ: Յունուարին Մոսկուայի կառավարութիւնը պահանջեց Դրոյի հեռացումը Հայաստանէն: Դրո որոշեց երթալ՝ հակառակ անոր, որ իր ձեռքին տակ գտնուող հայկական բանակի թիւը շատ աւելի մեծ էր, քան եկտր սովետական բանակը: Կուսակցութեան որոշումով եւ իր համաձայնութեամբ Դրո բռնեց աքսորի ճամբան: Եթէ այդպէս չընէր, Հայաստանը պիտի իյնար քաղաքացիական սպանիչ կռիւներու գիրկը եւ առանց անոր ալ արիւնաքամ հայութիւնը պիտի ենթարկուէր նոր զրկանքներու», - նշում է հոդվածագիրը²⁵⁷: Ըստ էության այս գրությունը ևս փաստում է, որ 1920 թ. դեկտեմբերին ապստամբական մարմին չի ստեղծվել: Այլապես Դրոն չէր հեռանա Հայաստանից, որի հնարավորությունը նա ուներ: Ավելին, ինչպես տեսանք, Դրոյի՝ Հայաստանից գնալու հիմնական նպա-

²⁵⁶ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1926, նոյեմբեր, էջ 101:

²⁵⁷ «Արեւելք», Գահիրէ, 1948, 18 փետրուարի, հմմտ. Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 489:

տակն այն էր, որ իր ներկայությամբ հակասություն չիրահիրի, և քաղաքացիական կոիվներ տեղի չունենան:

Հետագայում խորհրդային Միությունում ևս տիրապետող էր այն տեսակետը, որ ապստամբությունը նախապես էր ծրագրվել: Ապստամբության նախապես պատրաստված լինելու մասին տեսակետի հիմք խորհրդային իրավաբան Գրիգոր Չուբարյանին տվել է անգլիական «Թայմս» թերթի՝ 1921 թ. հունվարի 27-ի հաղորդագրությունը. «Դաշնակների լիդերներն այս ամսի (հունվարի.Ս.Ս.) սկզբներին Թիֆլիզում ունեցած կոնֆերանսում վճռել են բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակել կոիվը բոլշևիզմի դեմ, սակայն առանց դրսի ոգնության ոչ մի հույս չկա, որ Հայաստանը կարողանա ազատվել բոլշևիկների լծից»²⁵⁸: Սակայն այս հաղորդագրությունից չի կարելի եզրակացնել, որ ապստամբություն է ծրագրվել Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ²⁵⁹: Արտաշես Կարինյանը գաղտնի մարմին ստեղծելու թվականի վերաբերյալ այլ տեսակետ է հայտնում. «Երևանում դաշնակցական գաղտնի կոմիտեն («Հայաստանի կոմիտե») կազմվել էր դեկտեմբերի 2-ին»²⁶⁰: Իսկ Սփյուռքում հրա-

²⁵⁸ Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական որիննտացիան յեվ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, 1929, էջ 38:

²⁵⁹ Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 1, էջ 47:

²⁶⁰ Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, 1932, էջ 91:

տարակված ապստամբության մասնակիցների հողվածների մասին վերջինս գրում է. «Նրանց հողվածների և տեսությունների մեջ հիշատակված փաստերը հաստատում և ապացուցում են, վոր փետրվարի 18-ը յեղել է մաուզերիստական գվարդիայի վաղորոք պատրաստված շարժում»²⁶¹:

Ինչպես վերևում նշեցինք, դաշնակցական գործիչներն իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելուց հետո սկզբնական շրջանում որևէ հակապետական գործունեություն չեն ծրագրել: Թիֆլիսում գտնվող ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Սարգիս Արարատյանը 1921 թ. հունվարի 5-ին նամակ է գրում ՀՀ Փարիզի պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին, որտեղ նշում է, որ չնայած բոլշևիկների վարած բռնությունների քաղաքականությանը մինչև կուսակցական կոնֆերանսի հրավիրումը «երկրի մարմիններն ու ընկերները, որոնք այժմս հարկադրաբար վարում են ստորերկրեայ աշխատանք, պիտի խուսափեն ակտիւ քայլեր անելուց և ամեն միջոց պիտի գործադրեն՝ մեղմելու համար սովետական ռեժիմի բացասական կողմերի ազդեցութիւնը...»²⁶²: ՀՅԴ բյուրոյականի համար առավել կարևոր է եղել երկրի անկախության պահպանումը: Պետք է աշխատեն պահել երկրի անկախությունը, թուրքերին դուրս հանել երկրից և ապահովել

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 96:

²⁶² Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 214, թ. 2:

ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը²⁶³: Այսպիսով, 1921 թ. հունվարին Դաշնակցության ղեկավար բարձրագույն մարմինը ոչ միայն գործող իշխանությունների դեմ որևէ գործողություն չէր ծրագրում, այլև կոչ էր անում շարունակել աջակցել պետականաշինական գործունեությանը:

Սակայն իրավիճակը փոխվում է փետրվարին, ինչը երևում է Թիֆլիսում գտնվող մյուս բյուրոյականներ Արշակ Զամալյանի և Գևորգ Ղազարյանի՝ փետրվարի 14-ին Ավետիս Ահարոնյանին հղած նամակից²⁶⁴: Այստեղ նամակի հեղինակները դժգոհում են, որ չնայած նախապես իրենց կողմից տրված խոստմանը «երկիրն ամբողջացնելու հարցերում խորհրդային իշխանությունները սահմանափակուել են լոկ «կարմիր կոչերով» եւ դիվանագիտական յայտարարություններով... Երկիրը ղեկավարում են ռուսական հրամանատարությունը, նրանց հետ Հայաստան ժամանած կոմիսարները»²⁶⁵: ՀՅԴ բարձրագույն ղեկավար մարմնի անդամները, ներկայացնելով բոլշևիկների վարած ծանր քաղաքականությունը, հան-

²⁶³ Նույն տեղում, թ. 3:

²⁶⁴ Այս և վերոնշյալ նամակը մենք հայտնաբերել ենք Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդում: Փետրվարի 14-ի նամակի կրկնօրինակը պահվում է նաև ՀՅԴ Բյուրոյի Բոստոնի կենտրոնական արխիվում, որտեղից էլ այն հրապարակել են պատմաբաններ Վ. Ղազախեցյանը և Հ. Գևորգյանը (Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 1, էջ 46-50):

²⁶⁵ ԳԱԹ, Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, թ. 2:

գում են հետևյալ եզրահանգման. «Այս հանգամանքներում կենսական պահանջ է դառնում երկրի և ժողովրդի համար խորհրդային իշխանության կազմակերպուած տապալումը Հայաստանում: Այս գործի համար կան մի քանի նախադրեալներ, որոնց լուծումը մեծապէս կախված է ձեզանից և մեր արտասահմանի մարմիններից...»²⁶⁶: Իսկ ՀՀ պատվիրակությունից և արտասահմանի մարմիններից ակնկալվում էին արտաքին աջակցություն, Թուրքիայի չեզոքության ապահովում, ինչպես նաև ֆինանսական աջակցություն (ՀՀ պատվիրակության տրամադրության տակ եղած միջոցներից)²⁶⁷: Այս նամակից կարելի է համոզված փաստել, որ ՀՅԴ բարձր ղեկավարությունն արդեն 1921թ. փետրվարի առաջին կեսին կողմ էր գինված իշխանափոխությանը:

Իրականում, ինչպես արդեն նշեցինք, խորհրդային իշխանությունների դեմ ապստամբություն բարձրացնելու որոշումն ընդունվել է փետրվարի 13-ին Կոտայքի Զառ գյուղում անցկացված ժողովում²⁶⁸: Այս որոշումով ըստ էության Դաշնակցությունը հանձն առավ ղեկավարել և հունավորել արդեն իրողություն դարձած համաժողովրդական դժգոհությունը:

Նորաստեղծ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի թիվ մեկ հրամանով բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստա-

²⁶⁶ Նույն տեղում, թ. 4:

²⁶⁷ Նույն տեղում, թ. 5, 6:

²⁶⁸ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 49:

նում հայտարարվեց տապալված: Կոմիտեն ստանձնեց ամբողջ իշխանությունը մինչև կատավարության ձևավորումը: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանը միաժամանակ արտաքին գործերի և գյուղատնտեսության վարիչն էր: Զորքի ընդհանուր հրամանատարը՝ սպարապետը Կուռ Թարխանյանն էր: ՀՓԿ-ի կազմում վարիչներ էին նաև Համբարձում Տերտերյանը (եղևմտական գործերի), Կարո Սասունին (Ներքին գործերի), Արշակ Հովհաննիսյանը (գինվորական), Հ. Տեր-Հակոբյանը (պարենավորման), Սմբատ Եղիազարյանը (խնամատարության), Ավետիս Օհանջանյանը (արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ), Հայկ Սարգսյանը (պրոպագանդայի և աշխատանքի), Արշամ Խոնդկարյանը (արդարադատության), Վահան Մինախորյանը (փոխարինեց ռազմաճակատ մեկնած Հ. Տեր-Հակոբյանին)²⁶⁹: Առանց պորտֆելի վարիչներ էին Թադևոս Խանազանը, Եփրեմ Սարգսյանը (ՀՅԴ ներկայացուցիչը կոմիտեում), Հովակիմ Բուդաղյանը, Ռուբեն Քաջբերունին: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կազմը պարբերաբար անհրաժեշտությունից բխող փոփոխությունների էր ենթարկվում:

Երևանի գրավումից անմիջապես հետո բանտերից ազատ արձակվեցին բոլշևիկների կողմից քաղաքական նկատառումներով ձերբակալված անձիք: Ցավոք վերջին

²⁶⁹ ՀԱԱ., ֆ. 37, ց. 1, գ. 3, թ. 52-54:

պահին բոլշևիկները Երևանի կենտրոնական բանտում սպանել էին (գնդակահարել կամ կացնահարել) մի շարք բանտարկյալների (խմբապետ Համազասպին, Արտուշ խանին, Վաղարշակ Գասպարյանին, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանին (Կորգանով) և ուրիշների)²⁷⁰:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն որպես կառավարության պաշտոնաթերթ սկսեց հրատարակել «Ազատ Հայաստան» թերթը: Թերթը լույս տեսավ փետրվարի 19-ից մինչև ապրիլի 2-ը (շուրջ 30 համար): Թերթի խմբագիրն էր Ռուբեն Դարբինյանը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի փետրվարի 18-ին արձակած հրամաններով իրենց զբաղեցրած պաշտոններից ազատվում էին բոլոր կոմունիստներ²⁷¹ հրահանգվում էր ձերբակալել և իշխանությանը հանձնել բոլոր բոլշևիկներին²⁷²: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն մտադիր էր կարճ ժամանակամիջոցում առաջին հանրապետության վերջին խորհրդարանի կազմով խորհրդարան հրավիրել: Սակայն խորհրդարանի պատգամավորները

²⁷⁰ ՀՅԴաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղվարչության գաղտնիթերցումներում (1920-ական թվականներ), (Փաստաթղթերի ժողովածու), կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2016, էջ 19:

²⁷¹ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 16:

²⁷² Նույն տեղում, գ. 5, թ. 7:

կամ ռազմաճակատում էին, կամ զբաղված էին այլ կարևոր աշխատանքներով²⁷³:

Երկրում մտցվեց ռազմական դրություն, սկսեցին բոլոր ջանքերը գործադրել քայքայված սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կյանքը վերականգնելու համար: Բախշի Իշխանյանի նախագահությամբ ստեղծվեց միջկուսակցական խորհուրդ, որի կազմում ընդգրկված էին ՀՅԴ, Սոցիալիստ-հեղափոխական, Սոցիալ-դեմոկրատական, Հայ ժողովրդական, Ռամկավար և Հնչակյան կուսակցությունների ներկայացուցիչները:

Փորձ արվեց օգնելու բոլշևիկյան սարսափներից սպանված ընտանիքներին:

Հայաստանում իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու մասին լուրը Հայրենիքի փրկության կոմիտեն նույն օրը ռադիոկապի միջոցով հայտնեց Փարիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը, Ազգերի լիգային, Մեծ տերությունների մայրաքաղաքներին՝ Փարիզ, Լոնդոն, Հռոմ, Մոսկվա, հարևան պետություններին²⁷⁴: Պետք է նշել, որ Մեծ տերությունները գործնական արձագանք չհայտնեցին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի հեռագրերին:

²⁷³ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, դեկտեմբեր, էջ 103:

²⁷⁴ Հ.Հ. արխիվ, թղթածրար 29\1, փաստաթուղթ 25, թ. 1-2; փաստաթուղթ 27, թ. 1; տե՛ս նաև Վրացեան Ա., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 163:

ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանին ուղարկված Ս. Վրացյանի հեռագրում նշվում է, որ «մեր ժողովուրդը ջարդի վտանգէն ազատելու և մեր երկրին մէջ ժողովրդավարական կարգեր ամրապնդելու համար կը դիմենք քաղաքակիրք մարդկութեան խղճին և աջակցութեան և ուժեղօրէն կը բողոքենք պօլշևիկ Ռուսաստանի նուաճողական քայլերուն դէմ»²⁷⁵:

1921 թվականի մարտի 12-ին Ս. Վրացյանը Մոսկվա, ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինին հեռագիր է ուղարկում, ըստ որի, քանի որ Հայաստանում արդեն տապալված է խորհրդային իշխանությունը, Ա. Բեկզադյանն այլևս լիազորված չէ խորհրդա-թուրքական կոնֆերանսում ներկայացնելու Հայաստանը²⁷⁶: Փետրվարյան ապստամբությունը քննադատող տեսակետի համաձայն եթե չլիներ Ս. Վրացյանի այդ հեռագիրը, ապա խորհրդային Հայաստանի տարածքներն ավելի մեծ կլինեին, մասնավորապես նրանում ներառված կլինեին Կարսը և Սուրմալուն:

Փետրվարյան ապստամբության օրերին Կ. Պոլսի ռամկավար պարբերական «Ժողովրդի ձայնը», խոսելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից հետո Ա. Խատիսյանի մասնակցությամբ Կ. Պոլսում տեղի ունեցած մի հանրային քննարկման մասին, նշում է, որ դեռ այն ժամանակ

²⁷⁵ Հ.Հ. արխիվ, թղթածրար 29\1, փաստաթուղթ 26, թ. 1:

²⁷⁶ Հ.Հ. արխիվ, թղթածրար 29\1, փաստաթուղթ 28, թ. 1; տե՛ս նաև Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 409:

Ք. Կարաբեքիրն իրեն խոստովանել է, որ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ համաձայնվել են ստանալ Կարսի մարզը²⁷⁷: Կարսը Թուրքիայի կազմում թողնելու բուլղարական համաձայնությունը կայացվել էր մինչև Փետրվարյան ապստամբությունը: Սակայն հետագայում Դաշնակցությանը քննադատող պարբերականները երբևէ հաշվի չառան այս փաստը և շարունակեցին իրենց քննադատությունը²⁷⁸:

Վերոնշյալ թերթերից այս հարցում հետ չի մնում նաև Շահան Նաթալին: Նրա համոզմամբ թուրքերն ամեն ինչ անում էին, որ Մոսկվայի բանակցություններում Հայկական հարց չքննարկվեր, դրա համար էին ոգևորված Փետրվարյան ապստամբությամբ²⁷⁹: «Բարեբախտաբար բուլղարները շուտ վերադարձան. այսինքն՝ այնքան շուտ, որ «Փրկութեան Կոմիտեն» կրցաւ միայն Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի արտաքին դիւանագիտական մասը իրագործել», - հեգնանքով եզրափակում է Շ. Նաթալին²⁸⁰:

Սփյուռքյան այն տեսակետը, որը քննադատում էր Ս. Վրացյանի դիրքորոշումը, հետագայում պաշտպանվել է Խորհրդահայ պատմագրության կողմից: Օրինակ,

²⁷⁷ «Ժողովրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, 1921, 24 փետրուարի:

²⁷⁸ «Պայքար», 1925, 30 յուլիսի:

²⁷⁹ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 45:

²⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 46:

բուլղարական պատմաբան Սամվել Ալիխանյանը գրում է. «Մեր նպատակը չէ կոնֆերանսի և նրա ընթացքի պարզաբանումը, սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ չնայած Հայաստանի կառավարության պատվիրակությունը՝ Ալեքսանդր Բեկզադյանի գլխավորությամբ, ժամանեց Մոսկվա, բայց նա կոնֆերանսին մասնակցելու հնարավորություն չունեցավ: Թուրքիայի պատվիրակությունը հրաժարվեց մեկ սեղանի շուրջը նստել նրա հետ՝ պատճառաբանելով, որ մտադիր չէ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վերանայել, որովհետև Վրացյանը, որը Երևանում դաշնակների փետրվարյան հեղաշրջման հետևանքով գտնվում էր իշխանության գլուխ, հեռագրել էր, թե «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» կանգնած է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը պաշտպանելու դիրքերում»²⁸¹:

Նման տեսակետ, ի դեպ, հայտնել է նաև Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Խորհրդային Հայաստանի առաջին ղեկավարներից մեկը՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նրա պնդմամբ Հայաստանի տարածքներն ավելի մեծ կլինեին, «թե չլիներ դաշնակների վերջին ավանտյուրան»²⁸²:

Իրականում Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն չունեւ ապահովելու, որ Զիչերինը Թուրքիայից հետ վերցնի Կարսը: «Պայքար», «Ե-

²⁸¹ Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, էջ 251:

²⁸² Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 433:

րեւան», «Արձագանք Փարիզի» թերթերի, Շահան Նաթալու այս դիտարկումներն ավելի շատ պայմանավորված են Դաշնակցությանը քարկոծելու ցանկությամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է 1921 թ. Մոսկվայի կոնֆերանսին Սիմոն Վրացյանի հղած հեռագրի պատճառով Կարսը Հայաստանի կազմում չթողնելու խնդրին, ապա այդ կապակցությամբ փաստերով ապացուցված է, որ Հայաստանի սահմանների հարցը գործնականում լուծված է եղել մինչև Մոսկվայի կոնֆերանսը²⁸³:

1921 թ. մարտի 18-ին Սիմոն Վրացյանը դիմեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը՝ ակնկալելով ռազմական աջակցություն²⁸⁴: Թուրքերին ուղղված նամակում Վրացյանը նշում էր. «... առաջին հերթին, տաճիկ ժողովրդի կենսական շահն է պահանջում Հայաստանի յաղթական դուրս գալն այս կուից եւ անկախ մնալն»²⁸⁵: Ելնելով այդ համոզումից՝ Ս. Վրացյանը թուրքերին խնդրում է վերադարձնել նրանց մոտ պահվող հայ զինվորական ռազմագերիներին, ինչպես նաև տրամադրել որոշակի քանակությամբ ռազմամթերք:

²⁸³ Ղազարխեյյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 92-97, Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, էջ 52:

²⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 66, հմմտ. Բիլլետեն (Հայաստ. Սօց. Խորհրդ. Հանրապետության, Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Ինֆորմացիոն Բաժին), Երեւան, 1921, N 1, էջ 12:

²⁸⁵ Նույն տեղում:

Նամակի վերջում Ս. Վրացյանը նշում է, որ իր դիմումը հիմնվում է «այն բարեկամական յարաբերությունների վրայ, որոնք հիմք են տալիս Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած եւ որոնք խանգարուած են բոլշևիկների իշխանութեան ժամանակ»²⁸⁶:

Իր հուշերում Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահն այս խնդրի մասին խոսելիս մեկ անգամ ևս շեշտում է, որ ինքը սարսափելի էր համարում քաղաքացիական կռիվը²⁸⁷: Նա գրում է, որ ամեն անգամ, երբ խոսք է բացվել բոլշևիկների հետ քաղաքացիական կռիվի մասին, առաջ էր քաշել թուրքական գործոնի առկայությունը՝ սարսափելով թուրքերի հակահայ բնագրի շղթայազերծ լինելուց: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի դասերը, ըստ Ս. Վրացյանի, բավարար էին համոզվելու, որ պանթուրքական ցնորքներով տարված Թուրքիան, որպես խանգարող սեպ, փորձեր ոչնչացնել Հայաստանը²⁸⁸: Ըստ էության նա գիտակցում էր, որ քաղաքացիական կռիվը Հայաստանում նշանակում էր թուրքերին հնարավորություն տալ շարունակելու իրենց ցեղասպանական գործողությունները:

Սակայն Ս. Վրացյանը նշում է, որ բոլշևիկների գործողություններն այնքան անտանելի դարձան հայ ժողովրդի համար, որ վերջինս «այդքան հեռուները չէր

²⁸⁶ Նույն տեղում:

²⁸⁷ Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 17, 18:

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 55:

մտածում» և արդեն սկսեց հաշվի չառնել թուրքական վտանգը: Ճիշտ է, բուլղարիկյան գործադրած բռնություններն արդարացնում էին ապստամբներին: Այդուհանդերձ, սխալ էր թուրքական վտանգը հաշվի չառնելը: Իրականում այդ վտանգը մտահոգել է ապստամբության կազմակերպիչներին, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք Ա. Ահարոնյանին հղված Ա. Ջամալյանի և Գ. Ղազարյանի՝ վերևում հիշատակված նամակից²⁸⁹: Ապստամբության դեպքում թուրքական ագրեսիան կանխելու համար նույնիսկ փորձ է արվել եվրոպական երկրների երաշխիք ունենալ:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահը ներկայացնում է մեկ այլ «փաստարկ»: Փետրվարի 18-ից հետո Երևան է ժամանում քեմալականների ներկայացուցիչ Բեհաեդդին բեյը: Նրա «ջերմ շնորհավորանքները» Վրացյանի կարծիքով տապալորություն են թողնում, որ թուրքերն արդեն դրական են տրամադրված դեպի հայերը: «Այս զգացումը արագ տեղ էր գտնում հայերի մեջ կռիւների ընթացքում»²⁹⁰:

Այնուհետև Ս. Վրացյանը պարզաբանում է, որ իրենք այնքան միամիտ չէին հավատալու, «թէ Թուրքիան պիտի բռնէ մեր կողմը՝ սովետական իշխանութեան դէմ, որից աշխատում էր նիւթական եւ ռազմական

օգուտներ քաղել, բայց յոյս ունէինք, որ մեր գերի սպաներից եւ մեզանից խլուած ռազմամթերքից որոշ քանակութիւն կու տայ մեզ: Միւս կողմից, յոյս ունէինք, որ հայերի կողմից նման մի դիմում որոշ վստահութիւն կը ներշնչէ թուրքերին, թէ հայերը իրապէս պաշտպան են անկախութեան»²⁹¹: Փաստորեն Վրացյանը թուրքերից օգնություն խնդրելու փաստը փորձում է արդարացնել նրանց վստահությունը շահելու մտահոգությունից ելնելով:

Ս. Վրացյանն այս փաստարկները ներկայացնում է նաև «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակված Հայաստանի Հանրապետության վերաբերյալ մի հանրային հաշվետվության մեջ: Նա գրում է, որ հայերին թուրքերը չէին օգնի իրենց դաշնակցի դեմ կռվում: Սակայն այդ դիմումով փորձ է արվել շեշտելու Հայաստանի բարեկամական վերաբերմունքը թուրքերի հանդեպ և վստահություն ձեռք բերելու: Ս. Վրացյանը միաժամանակ համոզում է, թե բուլղարիկյան ռեժիմն այնքան անտանելի էր դարձել, որ նույնիսկ արևմտահայերն էին համաձայնվել թուրքերից օգնություն խնդրելու²⁹²:

Ս. Վրացյանը պարտավոր էր տաճկահայերի, գորահրամանատարների, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների և կուսակցության ներկայացուցիչների՝ թուրքերից օգնություն խնդրելու մոտեցման վերաբերյալ

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 68, 69:

²⁹² Տե՛ս Վրացեան Հ., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», 1923, յունուար, էջ 44:

²⁸⁹ Տե՛ս ԳԱԹ, Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, թ. 5:

²⁹⁰ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 57:

լրացուցիչ փաստարկներ և ապացույցներ բերել: Հակված չենք կարծելու, որ բոլորը միանշանակ հավատում էին տաճիկների աջակցությանը:

Այնուհետև Ս. Վրացյանը շարունակում է. «Պետք է ասել այստեղ, որ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտեն ձգտում էր նոր հիմքերի վրայ դնել հայ-տաճկական յարաբերությանը խնդիրը եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ, թէկուզ մեծ զիջումներով, լուծել սահմանային վեճը: Կեանքի փորձը մեզ ցոյց էր տալիս, որ Հայաստանի անկախ գոյութեան համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է տաճկական բարեացակամութիւնը: Շատ նշաններ ունէինք, որ, եթէ Հայաստանը շարունակէր մնալ անկախ, տաճիկներն եւս զիջումներ կ'անէին եւ ընդառաջ կ'երթային մեր քայլերին: Բայց քանի որ բոլշեւիկները տալիս էին նրանց աւելին, բնականաբար պէտք չհամարեցին շտապելու եւ այսպիսով պաղ ջուր լցրեցին հայ ժողովրդի գլխին, երբ հոգեբանական շատ նպաստաւոր վայրկեան էր ստեղծուած»²⁹³:

Անդրադառնալով իրենց հասցեին հնչող «տաճկասեր», «տաճկական օրիենտացիայի հետևող» մեղադրանքներին՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախկին նախագահն ասում է, որ իրենց համար եղել է միայն «հայկական օրիենտացիա»: Իրենք ձգտել են հայ ժողովրդի անկախության վերականգնմանը և այդ նպատակին հաս-

նելու համար պատրաստ են եղել օգտվելու բոլոր հնարավոր միջոցներից: Այստեղ Ս. Վրացյանը ևս մեկ անգամ պնդում է, որ «անկախ Հայաստանի համար Տաճկաստանը ճակատագրական ոյժ է»²⁹⁴:

Սխալվում էր Ս. Վրացյանը, երբ մտածում էր, որ Թուրքիան կողմնակից կարող էր լինել Հայաստանի անկախությանը: Թուրքիան ձգտում էր ոչնչացնել, եթե ոչ իր ազդեցության տակ վերցնել Հայաստանը: Այս առումով անիմաստ էր որպես Հայաստանի անկախության սատարողի նկատի ունենալ Թուրքիային:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստանը» ևս անհրաժեշտություն էր համարում երկու երկրների միջև «բարեկամութիւն հաստատելը»:

Սխալ էր նաև «Անկախ Հայաստանի» այն պնդումը, թե «Անդրկովկասի ժողովուրդները պէտք է լինեն տաճիկների հետ եւ ոչ թէ պօլշեւիկների հետ, որովհետեւ միայն տաճիկների հետ գործելով նրանք կարող են ապահովել իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը»²⁹⁵: Թուրքիան, գոնե Հայաստանի պարագայում, ոչ միայն չէր ապահովի անկախություն, այլև ամեն ինչ կաներ՝ շարունակելու Հայոց ցեղասպանությունը:

²⁹³ Նույն տեղում:

²⁹⁴ Նույն տեղում:

²⁹⁵ Նույն տեղում, 20 մարտի:

իր այս քայլի համար Ս. Վրացյանը խիստ քննադատության ենթարկվեց իր ընդդիմախոսների կողմից²⁹⁶։ Որքան էլ այդ քննադատությունը տեղի էր ունենում հակադաշնակցական տրամադրության համատեքստում, դրանք արդարացված էին, որովհետև Ս. Վրացյանն իրավունք չուներ թուրքերից օգնություն խնդրելու այն պարզ պատճառով, որ թուրքերը երբեք մեզ չէին օգնի։ Ինչ վերաբերում է Ս. Վրացյանի այն պարզաբանմանը, որ իրենք մտահոգված էին նաև թուրքերի վստահությունը շահելու խնդրով, չի փաստարկվում։ Ենթադրում ենք, որ խոսքը հայերի կողմից թուրքերի հանդեպ թշնամական տրամադրություն չցուցաբերելուն կարող է վերաբերել, ինչին թուրքերը չէին հավատա։ Այնուամենայնիվ, Ս. Վրացյանի հասցեին հնչեցված քննադատություններն այս իմաստով արդարացված էին։

Սիմոն Վրացյանի նամակը թուրքերին, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի քարոզչությունը թուրքերի հետ հաշտվելու և բարեկամանալու անհրաժեշտության մասին հետագայում տեղիք տվեց նոր մեղադրանքների։ Վրացյանը և նրա համախոհները մեղադրվեցին թուրքական արևելում (օրիենտացիա) ունենալու մեջ։

Հ.Յ.Դաշնակցության Բյուրոյի նախկին անդամ Շ. Նաթալին, որը լուրջ հակասություններ ունեցավ կուսակ-

²⁹⁶ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), էջ 476։

ցական ընկերների հետ և հեռացավ Դաշնակցությունից, խստորեն քննադատել է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի արտաքին քաղաքականությունը, նրան մեղադրել թուրքական կողմնորոշում ունենալու մեջ։ Նա նախ զարմանք է հայտնում, թե ինչպես Ս. Վրացյանը և նրա նման մտածողները կարող են դիմել թուրքին, երբ վերջինս մշտապես իրեն համարում է հայ ժողովրդի քաղաքական և «ցեղայնօրէն մահացու թշնամի»²⁹⁷։

Շ. Նաթալին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի «թուրքական արևելում»-ի արմատները փորձում է փնտրել 1920 թ. աշնանը տեղի ունեցած իրադարձությունների մեջ։ Նա հիշեցնում է Երևանում հրատարակվող «Հառաջ» թերթի²⁹⁸ 1920 թ. նոյեմբերի 20-ի «Հաշտութեան» խնդիրը եւ մեր օրիէնդացիան» վերնագրով խմբագրականը, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «Եթէ հայ ժողովուրդը կամենում է ապրիլ և ապահովել իր պետական ու ֆիզիքական գոյութիւնը յարատեւօրէն, նա պէտք է ունենայ ոչ թէ ռուսական, այլ թրքական օրիէնդացիա»²⁹⁹։ Այնուհետև Շ. Նաթալին փորձում է համոզել, որ «Ազատ Հայաստանի»՝ 1921 թ. մարտի 15-ի հրապարակման այն մասը, թե իբր «իրերի պատմական

²⁹⁷ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 59։

²⁹⁸ Շ. Նաթալին թերթը համարում է «Վրացեան-Դարբինեան խումբի օրգան» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 60)։

²⁹⁹ «Յառաջ», Երեւան, 1920, 20 նոյեմբերի։

բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատութեան իրական պաշտպան կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը»³⁰⁰, բխում է Ս. Վրացյանի և նրա համախոհների թուրքամետ կողմնորոշումից:

Բոլորովին նպատակ չունենալով արդարացնել Ս. Վրացյանին կամ մեղմացնել նրա քննարկման ենթակա վերոնշյալ քայլը՝ հակված ենք կարծելու, որ Շ. Նաթալին ևս միտում ունի խտացնելու գույները: Շ. Նաթալին նեղացած էր Ս. Վրացյանից և նրա համախոհներից, նրա քննադատությունը նաև այդ հանգամանքի հետևանք էր: Այլապես, նա իր տեսակետը կարող էր ավելի շուտ հայտնել, օրինակ, երբ ինքը 1924 թ. ընտրվել էր ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ: Դրանով հանդերձ, կարծում ենք, որ Շ. Նաթալի մեղադրանքները, անկախ իրենց հնչերանգից, տեղին են հնչում:

Իրականության հետ առնչություն չունի այս խնդրին վերաբերող Բեյրութի «Արարատ» թերթի այն հրապարակումը, թե իբր դաշնակցականների և քեմալականների միջև գաղտնի համաձայնություն է մշակվել, որի համաձայն ապստամբելու դեպքում թուրքերը պետք է օգնեն: Բացի դրանից թերթը գտնում է, որ խորհրդայնացումից հետո բոլոր դաշնակցականները Հայաստանում պետք է բանտարկվեին, որ ապստամբություն չծրագրվեր³⁰¹: Հա-

³⁰⁰ «Ազատ Հայաստան», 1921, 15 մարտի:

³⁰¹ «Արարատ», Պէյրութ, 1938, 24 փետրուար:

յաստանում հակաբոլշևիկյան ապստամբություն բարձրացնելու համար դաշնակցականների կողմից քեմալականների հետ պայմանավորվածություն բնականաբար չի եղել, և դրա մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Առավել անմիտ է նման ծրագրեր հետապնդելու մեջ մեղադրել բանտում հայտնված գործիչներին: Ոչ պակաս հեյրուրանք չէ նաև թերթի հետևյալ մեղադրանքը. «Փրկութեան» կոմիտեն Փետրուար 18ին, ուրեմն **Հայաստան կրկին թուրք լուծին տակ ձգելու ստոր մտադրութեամբ** (ընդգծումը մերն է – Խ.Ս.), ապստամբութեան դրօշը պարզեց եւ ի զուր պատճառ դարձաւ հարիւրաւոր անմեղ հայերու կոտորածին»³⁰²: Կասկած չկա, որ թերթի նման բովանդակությամբ հրապարակումը պայմանավորված է ՀՅԴաշնակցություն կուսակցության հանդեպ ունեցած անթաքույց ատելությամբ:

Հնչակյան կուսակցության Սոֆիայի մասնաճյուղի վարչությունը Ս. Վրացյանին Փետրվարյան ապստամբության և թուրքերից օգնություն խնդրելու համար անվանում է «հայուն երակներէն պակսած արիւնը հայուն ձեռքով հոսեցնող» գործիչ և ղեկավար³⁰³:

Անկախ կուսակցական կամ քաղաքական նախատրամադրվածությունից, Ս. Վրացյանի հասցեին

³⁰² Նույն տեղում:

³⁰³ «Արձագանք Փարիզի», Փարիզ, 1924, 18 մայիսի:

հնչող քննադատությունները թեև անհիմն չէին, ծայրահեղություն էր դավաճանության մեղադրանքը:

Սփյուռքահայ հեղինակ Ավետիս Յափուճյանը, օգտագործելով Հ. Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ)' «Հայրենիք» օրաթերթում հրատարակված վերը հիշատակվող հոդվածը, գրում է. «Ուրեմն, Իրազեկի այն խոստովանութիւնը, թէ «Պատասխանատու մարմինը գտնում է, որ փրկութեան ուրիշ ելք այլևս չկար քան ապստամբութիւնը», այդ փրկութիւնը ոչ թէ Հայաստանի կամ հայ ժողովուրդին փրկութիւնն էր, քանի որ փրկութիւնը պիտի գար ոչ թէ թուրքին Հայաստան մուտքով, այլ անկէ հեռացումով, այլ դաշնակցական ղեկավարութեան նախարարական եւ պարլամենտական աթոռներուն փրկութեան շուրջը կը դառնար հարցը, քանի որ զանոնք կրնար փրկել միայն թուրքը, հոգ չէ, թէ այդ փրկութեան գին վճարուէր հայուն հայրենիքը, հայութեան գոյութիւնը»³⁰⁴: Իրականում Իրազեկը փրկություն ասելով նկատի ուներ ոչ թե թուրքի գալը, այլ բուլղարիկյան բռնատիրության տապալումը:

Փարիզի «Ապագա»-ն անդրադառնում է իրավաբան Գրիգոր Չուբարյանի³⁰⁵ «Դաշնակցության տաճկա-

կան օրինատացիան և Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» գրքին³⁰⁶, որտեղ հեղինակը, հիմնվելով Ս. Վրացյանի վերոնշյալ հեռագրի և «Ազատ Հայաստանի» հրապարակումների վրա, փորձում է Փետրվարյան ապստամբությունը ներկայացնել որպես թուրքական արևելումի հետևանք³⁰⁷: Եզրափակելով Սիմոն Վրացյանի կողմից քեմալականներից օգնություն խնդրելու փաստի քննադատության թեման՝ նշենք, որ այդ քննադատությունները թեև տեղին էին, սակայն երբեմն անցնում էին բանականության սահմանները: Չպաշտպանելով Ս. Վրացյանի և նրա համախոհների բացատրություններն այս խնդրի կապակցությամբ, այնուամենայնիվ պետք է փաստել, նրանք հանուն Հայաստանի և հայ ժողովրդի բարեկեցության էին ապստամբել:

Բուլղարիկյան իշխանությունները վտարվելով Երևանից, որոշեցին Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական աջակցությամբ ճնշել ապստամբությունը: Ստեղծվեց նոր ռազմահեղափոխական կոմիտե Գևորգ Աթաբերկյանի նախագահությամբ³⁰⁸:

Դեպի Ղամարլու, Դիլիջան, և Ղարաքիլիսա նահանջած բուլղարիկյան ուժերը փետրվարի 25-ին հակահարձակման անցան: Ապստամբության առաջին օրերին

³⁰⁴ Եափուճեան Ա., Ով կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ինչ եղաւ անոր հետեանքը, Գահիրէ, 1969, էջ 96:

³⁰⁵ Գ. Չուբարյանն 1921 թ. հունվար-փետրվարին արդարադատության ժողկոմ Սուլեյման Նուրիի օգնականն էր (Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ 139):

³⁰⁶ «Ապագայ», 1930, 4, 7, 11 յունիսի:

³⁰⁷ Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական օրինատացիան յեւ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, 1929, էջ 44, 45:

³⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 20, թ. 97:

ապստամբները թվային գերակշռություն էին ստացել: Ապստամբության պայթյունից անմիջապես հետո Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի շարքերը 6300 հետևակային և 835 հեծյալ զինվորից իջել էր 1664 հետևակայինի և 70 հեծյալի, իսկ ապստամբների զինուժի թիվն այդ օրերին հասնում էր 4360 հետևակի և 700 հեծյալի³⁰⁹: Հետագայում իրադարձությունները ծավալվեցին ի օգուտ խորհրդային ուժերի: Ապստամբների զբաղեցրած բնակավայրերում դժվար էր զորահավաք իրականացնելը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն չկարողացավ ապստամբության հանել բուլշևիկների կողմից վերահսկվող շրջանների բնակչությանը, ինչը կարող էր մեծապես երաշխավորել ապստամբության վերջնական հաղթանակը: Նոր Բայազետի հատվածում ապստամբ ուժերին փորձեցին օգնել Սյունիքից այստեղ ժամանած Գարեգին Նժդեհի վաշտերը³¹⁰: Սակայն մարտի կեսերին նրանք ստիպված եղան նահանջել:

Մարտի 20-ին Թիֆլիսից Երևան ժամանեց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Այստեղ նա հանդիպեց Ս. Վրացյանին, ապա՝ որդուն՝ Համիկ Թումանյանին:

³⁰⁹ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1960, էջ 487:

³¹⁰ Ղազարխեցյանը Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 70:

Թումանյանը հայտարարեց, որ իր գալը քաղաքական նպատակներ չի հետապնդում և ուզում է ծանոթանալ երկրի դրությանը³¹¹:

Իրականում Թումանյանին Երևան էր ուղարկել Կովկասի կոմունիստների ղեկավար Գ. Օրջոնիկիձեն: Վերջինս փորձում էր ամենայն հայոց բանաստեղծի հեղինակությունն օգտագործելով համոզել ապստամբների դադարեցնել դիմադրությունը: Թիֆլիսում Հ. Թումանյանը «ավանտյուրիստ» էր անվանել ապստամբներին³¹²: Սակայն Երևանում, ծանոթանալով եղելությանը, թումանյանը համոզվում է, որ շարժումն իսկապես ժողովրդական էր, որի պատճառը խորհրդային իշխանությունների վարած քաղաքականության հանդեպ ունեցած դժգոհություններն էին³¹³:

Հայ բուլշևիկները Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական և դրամական աջակցություն ստանալուց հետո մարտի կեսերին համընդհանուր հակահարձակման անցան: Սեղմելով ապստամբների պաշարման օղակը բուլշևիկները ապրիլի 2-ին ներխուժեցին Երևան: Մայրաքաղաքն ավերածությունից փրկելու և ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար որոշվեց Երևանը հանձնել առանց մարտի: Հայրենիքի փրկության կոմի-

³¹¹ «Ազատ Հայաստան», 1921, 24 մարտի:

³¹² «Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, 1921, 4 մարտի:

³¹³ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1999, էջ 375:

տեն, զորքը և մեծ թվով բնակիչներ Բաշ-Գառնի-Դարա-
լագյազ գծով բռնեցին դեպի Ջանգեզուր տանող ճանա-
պարհը, այնտեղից էլ անցան Պարսկաստան: 1921 թ.
փետրվարյան ապստամբությունն ի վերջո անհաջողությամբ
ավարտվեց: Անդրկովկասի բոլշևիկների պաշտո-
նաթերթ «Ջարյա Վոստոկ»-ն այն բնորոշեց որպես Հա-
յաստանում հակահեղափոխության ոչնչացում³¹⁴:

Խոսելով ապստամբության պարտության մասին՝
Ա. Արշակունին մատնանշում է այն հանգամանքը, որ
ՀՅԴ բարձր խավը տարբեր պատճառներով չդեկավա-
րեց ապստամբությունը. մի մասը հեռացել էր երկրից, մի
մասը բանտից նոր էր դուրս եկել և դեռևս խուճապային
տրամադրության մեջ էր: Ապստամբության հիմնական
մասնակիցները գյուղացիներ էին, ովքեր չունեին անհ-
րաժեշտ կարգապահություն և կանոնավոր զենք³¹⁵: Կա-
րելի է ենթադրել, որ ապստամբության ղեկավարները
պատրաստ չէին դրան:

Նույն հեղինակը, սակայն, ապստամբության անհա-
ջողությունը մեկնաբանում է գաղափարաքաղաքական
հետաքրքիր մոտեցմամբ: Ա. Արշակունու կարծիքով
ապստամբության պարտությունը մեծապես պայմանա-
վորված էր հայ ժողովրդի «դասակարգային գիտակցույթ-
յան պակասով»: «Նույնիսկ Հ.Յ. Դաշնակցությունն իր հա-

³¹⁴ “Заря Востока”, Тифлис, 1923, 1 апреля.

³¹⁵ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբությունը, «Հայրենիք», 1927,
փետրուար, էջ 47:

մար միանգամայն խորթ եւ անընդունելի է համարում
քաղաքացիական կռիւը մեր ժողովրդի ծոցում՝ փաստո-
րէն: Ձանձրալիութեան չափերի հասցրած, նոյնն են ա-
նում հայ իրականութեան մէջ գործող միա քաղաքական
հոսանքները: Այս է պատճառը, որ մեր հասարակական
ըմբռնումները չեն կրում դասակարգային բնույթ: Մենք
խնդիրները վեր ենք լուծում ոչ թէ շրջապատող քաղաքա-
կան-հասարակական կեանքը նկատի ունենալով, այլ՝
մեր ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը, թէւ յաճախ
վտանգում ենք այդ գոյութիւնը: Խօսքը վերաբերում է բո-
լոր քաղաքական հոսանքներին հաւասարաբար», - գրում
է Ա. Արշակունին³¹⁶: Նրա կարծիքով Փետրվարյան ապս-
տամբության պարտությունը պայմանավորված էր ապս-
տամբների կողմից ազգային շահը դասակարգային շա-
հից գերադասելու հանգամանքով: Ա. Արշակունին պար-
տության պատճառներից մեկն էլ համարում էր «մեր ռու-
սասիրությունը»³¹⁷: Հեղինակի համոզմամբ, ի դեմս բոլշ-
ևիկների, մենք տեսնում էինք ռուսներին և այդ իսկ
պատճառով հավուր պատշաճի չպայքարեցինք: Որպես
ապստամբության պարտության պատճառ հիշատակվում
են նաև զորքի հոգնածությունը և Վրաստանի անկա-

³¹⁶ Նույն տեղում:

³¹⁷ Նույն տեղում:

խոթյան անկումը³¹⁸, որն առարկայականորեն այդպես էր:

Կահիրեի «Հուսաբեր» օրաթերթի խմբագիր Վահան Նավասարդյանը, վերլուծելով հարցի վերաբերյալ ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովում տեղի ունեցած քննարկումները, գտնում է, որ Փետրվարյան ապստամբության պարտության պատճառ էր նաև այն, որ Հայաստանը փաստացի մենակ մնաց հակախորհրդային պայքարում³¹⁹:

Հ. Քաջազունին իր հայտնի զեկույցում, անդրադառնալով Փետրվարյան ապստամբության վերջնական հաջողությանը, կարծիք է հայտնում, որ լավ կռվելու դեպքում կարելի էր արագ հաջողության հասնել, քանի որ բոլշևիկները շատ օգնություն չէին ստացել դրսից, իսկ հակաբոլշևիկյան Վրաստանը դեռ կանգուն էր³²⁰: Իսկ ինչ վերաբերում է վատ կռվելուն, այդ մասին նա հետևյալն է գրում. «Վատ կռվեցին ոչ այն պատճառով, իհարկե, որ չէին ուզում կռվել (եթե չուզենային՝ չէին ապստամբի եւ տեղի չէր ունենայ այն ընդհանուր, անօրինակ խանդավառությունը, որին ականատես եղանք Երեւանում, ապստամբութեան առաջին օրերին), այլ այն պատճա-

³¹⁸ Նույն տեղում, էջ 49:

³¹⁹ «Յուսաբեր», 1925, 10 մարտի:

³²⁰ Վրաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցավ 1921թ. փետրվարի 25-ին (տե՛ս Զ. Բավադյան, «Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, с. 312.»):

ռով, որ վստահություն չունէին իրանց ոյժերի վրայ»³²¹: Հ. Քաջազունու եզրահանգմամբ ապստամբությունն իր ներսում արդեն կրում էր պարտության սաղմը, որովհետև հաջողության հավատ չունէր³²²:

Ապստամբության պարտության վերաբերյալ իրենց պատճառաբանություններն են բերում նաև որոշ թերթեր: Օրինակ՝ Կ. Պոլսի «Ճակատամարտը» գրում է, որ ապստամբության անհաջողության և չտարածվելու պատճառներից մեկն էլ խստաշունչ ձմեռն էր, որի պատճառով դժվարացել էր հաղորդակցությունը³²³: Ֆրեզնոյի «Ասպարեզի» տեսակետով Փետրվարյան ապստամբության ճակատագիրը որոշվեց այն ժամանակ, երբ Վրաստանը խորհրդայնացավ և բոլշևիկները մեծաքանակ ռուսական զորքեր բերեցին Հայաստան³²⁴:

Ապստամբության պարտության գլխավոր պատճառն, անշուշտ, ուժերի անհավասար հարաբերակցությունն էր: Ապստամբության ղեկավարները, ի դեմս բոլշևիկների, ռուսների դեմ պատերազմելու հոգեբանորեն անպատրաստ ժողովրդով, սահմանափակ մարդկային, զինական և նյութական միջոցներով արտաքին աշխարհից մեկուսացված լինելու պայմաններում չէին կարող երկար շարունակել պայքարը:

³²¹ Քաջազունի Զ., Հ.Յ.Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, էջ 47:

³²² Նույն տեղում:

³²³ «Ճակատամարտ», 1921, 20 մայիսի:

³²⁴ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1921, 27 սեպտեմբերի:

Փետրվարյան պարտված ապստամբությունն ունեցավ իր դրական ու բացասական հետևանքները:

Ապստամբության հետևանքներին անդրադառնալիս ամենակարևորը թերևս հայ մտավորականության փրկությունն էր կացնահար լինելուց կամ Ռուսաստան աքսորվելուց³²⁵: Եթե հայ ժողովուրդը փետրուար 18-ի «դիցազնական ըմբոստացումով» չկարողացավ տևականորեն վերահաստատել ու ապահովել իր ներքին ազատությունն ու պետական անկախությունը, ապա նրան հաջողվեց օտար կամ օտարին ծառայող հայանուն դահիճների ձեռքից խլել ստոյգ մահուան դատապարտուած իր ազատատենչ մտավորականությանն ու զինվորականությանը: Այլ կերպ՝ հայ ժողովուրդը փրկեց իր երեկվա ղեկավարներին վաղվա հաղթանակի համար³²⁶:

Պետք է ընդունել, որ Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ բանտերում հայտնված բազմաթիվ հայ մտավորականներ ու զինվորականներ փրկվեցին անխուսափելի «կացնահարություններից»: Այս կապակցությամբ Գ. Նժդեհը գրում է, որ Սյունիքում մղվող մարտերը հոգեբանորեն նպաստեցին Փետրվարյան ապստամբությանը, ինչն էլ իր հերթին խորհր-

դային կացնից փրկեց հայ մտավորականությանը, սպայությանը և խմբապետությանը³²⁷:

Հայ ժողովրդի ընտրանուն վերահաս մահվանից փրկելու հարցում Փետրվարյան ապստամբության դերն աներկբայելի է: Որևէ կասկած չկա, որ ապստամբության թեկուզ մի քանի օր ուշացումը կարող էր բանտում հայտնված բազմաթիվ մտավորականների կյանքեր արժենալ: Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ փրկված մտավորականությունը, հետագայում հաստատվելով արտասահմանում, մեծագույն ավանդ ունեցավ հայկական սփյուռքի կազմակերպման, մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործում:

Փետրվարյան ապստամբության դրական հետևանք է համարվում նաև անկախության գաղափարի հաջողված «փորձարկումը»: Փետրվարյան ապստամբությանն անկախության գաղափարի տեսանկյունից է անդրադառնում ապստամբության ղեկավարներից Կարո Սասունին: «Փետրուարեան ապստամբութեան խելայեղ թափը, ժողովուրդի անհուն հրճուանքը կարելի է բացատրել **անկախ պետութիւն, ազատ հայրենիք** (ընդգծումը հեղինակինն է - Խ. Ս.) ունենալու բուռն բաղձանքով: Ազգային անկախութեան աղաղակն էր, որ կը պոռթկար փետրուարեան ցնցումներուն մէջ: ... բոլորէն վեր կը խօսէր քաղաքական խոր գիտակցութիւնը - վերականգնել կորսուած անկախութիւնը և հայրենիքը ազատել օտար ու անօգուտ լուծէն», - գրում է Կ. Սասունին³²⁸:

³²⁵ Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականությունը), «Վէմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 5:

³²⁶ «Հայրենիք», 1926, 18 փետրուարի:

³²⁷ Նժդեհ Գ., Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», 1923, սեպտեմբեր, էջ 78:

³²⁸ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 74:

Փետրվարի 18-ը հայ ժողովրդի վերածննդի ճանապարհին հայ ժողովրդի և նրա կազմակերպված զանգուածների ազգային-քաղաքական ապրումների խտացված արտահայտությունն է: Փետրվարյան ապստամբությունը ոչ միայն փրկեց 2000-ից ավելի մտավորականների և զինվորականների անխուսափելի գլխատումից, այլև փրկեց հայ ժողովրդին կատարյալ ստրկացումից՝ վերականգնելով նրա ազգային անկախության համոզումը:

Հայաստանի անկախության գաղափարն այնքան էր արմատացել ժողովրդական ամենալայն զանգվածների մեջ, որ հանուն այդ անկախության մոլեգին կռիվ էր մղվում անգամ Ռուսաստանը խորհրդանշող բոլշևիկյան իշխանության դեմ³²⁹: Ապստամբությունը բարձրացրեց հայ ժողովրդի քաղաքական կշիռը ինչպես կովկասյան հարևանների, այնպես էլ թուրքերի և Մոսկվայի մոտ, որովհետև «Փետրուարի ապստամբությունը զենքի փառատոր քուէարկութիւն մըն էր ի նպաստ Հայաստանի ազատութեան եւ անկախութեան»³³⁰: Իսկապես, Փետրվարյան ապստամբությունից հետո, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, հատկապես խորհրդային կենտրոնական իշխանություններն առավել զգուշավորությամբ էին մոտենում Հայաստանի խնդիրներին:

Փետրվարյան ապստամբության արդյունքներից մեկն էլ բոլշևիկյան իշխանությունների՝ ժողովրդի հանդեպ կիրառվող քաղաքական և տնտեսական հալածանքների մեղմացումն էր: Ապստամբությունը թեև պարտությամբ ավարտվեց, սակայն

³²⁹ Նույն տեղում:

³³⁰ «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

Հայաստանի խորհրդային նոր իշխանությունները, նաև Մոսկվայի ցուցումով, սկսեցին ժողովրդի հանդեպ առավել մեղմ քաղաքականություն կիրառել:

Վլադիմիր Լենինը Կովկասի կոմունիստներին («Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին») ուղղված նամակում մեղմ քաղաքականության կոչ էր անում³³¹: «Այս նամակը որքան եւ արդիւնք էր այն ժամանակուան Ռուսաստանի ընդհանուր պայմանների, Անդրկովկասին վերաբերող մասում մեծապէս թելադրուած էր Հայաստանի փետրուարեան ապստամբութեան թողած տպավորութիւնից»³³²:

Փետրվարյան ապստամբությունը յուրահատուկ դաս էր Կրեմլի համար, որը ստիպված եղավ ավելի խոհեմ վերաբերմունք ցուցաբերել «մասնատրապէս Կովկասի ժողովուրդների եւ Հայաստանի ու հայութեան հանդէպ»: Բոլշևիկյան մեղմ քաղաքականության ապացույց էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանին Հայաստան գործուղելը: Վերջինիս շրջահայացներից ու լրջմիտներից մեկն էր հայ բոլշևիկների շարքերում³³³: Մոսկվան միաժամանակ ստիպված եղավ հետ կանչելու Ավիս Նուրիջանյանի նման չարանենգ պետական և կուսակցական պաշտոնյաներին, որոնք այլևս Հայաստան չվերադարձան³³⁴:

³³¹ Լենին Վ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 43, Երևան, 1982, էջ 237-240:

³³² Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մօրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 243:

³³³ Իրազեկ, Փետրուար 18, էջ 325:

³³⁴ Նույն տեղում:

Հայաստան եկած Ա. Մյասնիկյանն ու Ս. Լուկաշինը բուրժուական սանձարձակ չէին իրենց նախորդների Ս. Կապյանի և Ա. Նուրիջանյանի նման³³⁵:

Ապստամբությունից հետո՝ 1921 թ. ապրիլի 24-ին, Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կապյանը հրամանագիր ստորագրեց ընդհանուր ներման մասին³³⁶: Հայհեղկոմի՝ 1921 թ. ապրիլի 10-ի և 16-ի դեկրետներով արգելվեցին բոլոր տեսակի խուզարկություններն ու բռնագրավումները³³⁷: ՌԿ(բ)Կ Անդերկրկոմի քարտուղար Գ. Օրջոնիկիձեի միջոցով Հայաստանում իրականացվեց քաղաքական բանտարկյալների համաներում: Վերջինիս դերը հայ բուլժևիկների վայրագությունները զսպելու առումով կարևորել է Հովհաննես Թումանյանը³³⁸:

³³⁵ «Հայրենիք», 1934, 18 փետրուարի:

³³⁶ ՀՄԽՀ Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Պրակ II (1921 թ. ապրիլի 2 – օգոստոսի 1), էջ միածին, 1921, էջ 21, հմմտ. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վավերագրեր), Գահիրե, 1946, էջ 307:

³³⁷ ՀՄԽՀ Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Պրակ II (1921 թ. ապրիլի 2 – օգոստոսի 1), էջ 12-17, հմմտ. Սարգսյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները (1921 թ. ապրիլ-հունիս), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, թիվ 3, էջ 22:

³³⁸ Քաղաքացիական կռիվներին վերջ տալու միջնորդության նպատակով Գ. Օրջոնիկիձեն 1921 թ. մարտի 13-ին Հովհաննես Թումանյանին ուղարկում է Երևան (Լեո, Անցեալից, էջ 465-468): Թումանյանի՝ Երևան այցը նույնպես տարբեր կերպ է մեկնաբանվել: Գոյություն ունի տեսակետ, ըստ որի՝ Թումանյանի միջոցով բուլժևիկներն ապստամբներին իրենց տրամադրության տակ եղած մեծ թվով ուժեր են ներկայացրել՝ փորձելով հոգեբանական ազդեցություն գործել: Բուլժևիկները բողոքում են, որ Թումանյանի առաքելությունն ապարդյուն անցավ: Ավելացնենք նաև, որ 1937 թ. բուլժևիկյան բռնությունների զոհ է դառնում նաև մեծ բանաստեղծի որդին՝ Համիկը (Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր տասներորդ, Երևան, 1999, էջ 696):

Ապստամբության պարտությունից հետո Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ Գ. Օրջոնիկիձեն «Ռուսաստանի կողմից ողջունում է սովետական անկախ Հայաստանը», ցույց է ցույց տալիս ժողովրդի գաղթի առթիւ, գտնում է, որ «նախկին կոմունիստ կառավարութիւնը անտակտ է եղել» եւ փոփոխութեան է ենթարկում կազմը»³³⁹:

1921 թ. ապրիլի 23-ին ընդունված որոշման համաձայն՝ Արտակարգ հանձնաժողովի գծով բանտարկված 117 և նրա հատուկ բաժնի գծով (կարմիր բանակ) 358 քաղաքական բանտարկյալները՝ ընդհանուրը 475 մարդ՝ գրեթե ամբողջությամբ, ազատ արձակվեցին: Ռուսաստանի համակենտրոնացման ճամբարներից տուն վերադարձան հայկական նախկին բանակի աքսորված սպաները³⁴⁰:

Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները հատկապես 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո առանձնահատուկ ուշադրություն էին հատկացնում նաև արևմտահայ գաղթականներին, քանի որ վերջիններս ակտիվորեն մասնակցել էին ապստամբությանը: Այս առիթով ՀՄԽՀ արտգործժողովմատի տեղեկատու բաժնի «Բյուլետենում» լուսաբանված են Թիֆլիսի արևմտահայերի կոնֆերանսը, խորհրդային Հայաստանում բնակվող արևմտահայերի համագումարները, միտինգներն ու կոնֆերանսները, որոնք ավարտվում էին խորհրդային իրավակարգի նկատմամբ

³³⁹ Մինախորեան Վ., Վերադարձ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924թ., ապրիլ, էջ 47-53:

³⁴⁰ Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 49:

արևմտահայերի համակրանքն արտահայտող բանաձևերի ընդունմամբ³⁴¹:

Փետրվարյան ապստամբությունը վճռական նշանակություն է ունեցել՝ Հայաստանում բոլշևիկյան բռնությունների թափը մեղմացնելու համար: Փետրվարյան ապստամբությունը լավ առիթ հանդիսացավ, որ Մոսկվան սաստի չափից ավելի «հեղափոխական» բազմաթիվ հայ բոլշևիկների: Ի դեպ, ապստամբությունից հետո հայ ժողովրդի հանդեպ անասելի բռնություններ գործադրած հայ բոլշևիկների մեծ մասը հեռացվեց ասպարեզից:

Այսպիսով, 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը դրական ազդեցություն ունեցավ բոլշևիկյան բռնաճնշումները մեղմելու առումով: Հայաստանում բոլշևիկների քաղաքականության վերափոխումը մեծապես պայմանավորված էր Մոսկվայի ցուցումով: Ինչպես նշեցինք վերևում, հաշվի առնելով թույլ տրված կոպտագույն սխալները, Վ. Լենինը հրահանգեց վերանայել նախկին քայլերը և ժողովուրդների հանդեպ բռնություններ չկիրառել:

Փետրվարյան ապստամբության հետևանքով հայ բոլշևիկները Հայաստանի ժողովրդին նոր փորձանքների գիրկը չտարան:

Փետրվարյան ապստամբության հետևանք կամ արդյունք որոշ գործիչներ համարում էին նաև այն, որ ժողովրդի մեջ վերափոխվեց անվերապահ ռուսական կողմնորոշման տեսլականը: Եթե խորհրդայնացման նախօրեին Հայաստա-

³⁴¹ Սուքիասյան Հ., ՀՍԽՀ արտգործժողովմատի տեղեկատու բաժնի բյուլետենը (1921-1922 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2008, թիվ 3, էջ 91:

նում ռուսական դիրքորոշումն ընդհանուր առումներով որևէ կասկած չէր հարուցում, ապա գործադրված բռնությունների պատճառով առաջ եկած համաժողովրդական ապստամբությունը կոտրեց այդ կարծրատիպը:

Ռ. Դարբինյանը «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակված իր հայտնի «Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները» հոդվածաշարում ընդգծում է հայ ժողովրդի՝ ռուսական կողմնորոշման դեմ ընդվզումը, որն արտահայտվեց Փետրվարյան ապստամբությամբ: «Անկասկած, 1921 թ. Փետրուարեան ապստամբութիւնը նոր էջ մը բացաւ հայ ազգի նորագոյն քաղաքական պատմութեան մէջ: Ատիկա իսկապէս ժողովրդական ըմբոստացում մըն էր Ռուսիոյ եւ ռուսական օրիէնտացիային դէմ, որուն հանդէպ, Երկրի մեծ զանգուածը յանկարծ լեցուեր էր աննախընթաց ատելութեամբ մը: Իր ազատութեան եւ անկախութեան համար կռուող հայութիւնը տարերային մղումով մը զէնք էր բարձրացուցեր Խորհրդային Ռուսիոյ դէմ», - արձանագրում է «Հայրենիք»-ի խմբագիրը³⁴²: Ըստ Ռ. Դարբինյանի՝ Փետրվարյան ապստամբությունը փաստացի եղավ այն դարձակետը, որով հայ ժողովուրդը հիմնական քննարկման առարկա դարձրեց իր քաղաքական կողմնորոշման հարցը: Նա գտնում է, որ հայ ժողովուրդն այլևս հակված չէ մեկ արևելումով, արդեն առաջ են գալիս երկուսը, որոնք տրամագծորեն հակառակ են միմյանց՝ «դեպի Խորհրդային Ռուսիա, կամ՝ ընդդէմ Խորհրդային Ռուսիոյ»³⁴³:

³⁴² Դարբինյան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», 1923, հոկտեմբեր, էջ 142:

³⁴³ Նույն տեղում, էջ 143:

Հայաստանի խորհրդայնացումով երևաց, որ Ռուսաստանը նույնիսկ զինակցում է Հայաստանի հանդեպ թշնամաբար տրամադրված Թուրքիային և, վերջինիս հետ համախորհուրդ, փորձ արեց «կոտրել կազմակերպումը հայ աշխատատրուքեան մէջըը, ստրկացնել զայն անշնչացնելու աստիճան»։ Փետրվարյան ապստամբությունը փաստացի հարված էր ուղղված ռուսական «օրիանտալիզմ»-ին³⁴⁴։

Փետրվարյան ապստամբությամբ հայ ժողովրդի՝ դեպի Ռուսաստան քաղաքական կողմնորոշումը փոխված ներկայացնելու որոշ գործիչների պնդումները չափազանցված են։ Օրինակ՝ Ռուբեն Դարբինյանը, ով ընդգծված հակառուս գործիչ էր համարվում, խտացրել է գույները։ Միաժամանակ պետք է համաձայնվել տիրող ընդհանուր այն մտայնության հետ, որ եթե Հայաստանի խորհրդայնացմանը չդիմակայելով՝ Հայաստանի ժողովուրդն անուղղակիորեն ընդունում էր ռուսական դիրքորոշում, այնպես էլ հակաբոլշևիկյան ելույթներով ցույց էր տալիս իր ընդվզումը Ռուսաստանի դեմ։

Կ. Սասունին գտնում է, որ Փետրվարյան ապստամբությունը ստեղծեց անկախության համար մարտնչող մի սերունդ, այդ սերունդը համախմբվում է անկախության և ազգային պետության քաղաքական նպատակի շուրջ³⁴⁵։ Հատկապես հայթորքական պատերազմում կրած պարտությունից հետո հայ ժողովուրդն ընկճված էր։ Կ. Սասունու ձևակերպմամբ Փետրվարյան ապստամբությունը հայ ժողովրդի ազգային եսի վե-

րականգնումն էր, թուրքերից կրած պարտության վրեժխնդրությունը, որ փրկում էր հայ ժողովրդի մարդկային հպարտությունն ու պատիվը³⁴⁶։ Հետաքրքիր է նաև Գ. Երեցյանի բնորոշումը. «Հեշտ չէ կրկնել փետրար 18-եր, բայց դժուար է խուսափիլ անոր ներշնչումներէն»³⁴⁷։

Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը, խնդրին անդրադառնալով բարոյական նշանակության տեսակետից, ընդգծում է, որ թեև ապստամբությունը պարտությամբ ավարտվեց, «անոր ունեցած բարոյական նշանակութիւնը անչափելի է հայ ժողովրդի ինքնագիտակցութեան եւ ազատագրական պայքարի տեսակէտով։ ...Իր ազատութեան ու անկախութեան պայքարը շարունակող հայութեան համար անիկա միշտ պիտի մնայ ներշնչումի եւ ոգեւորութեան աղբիւր մը»³⁴⁸։ Թերթը ցավով է նշում, որ այս իմաստով ապստամբության արժեքը ճիշտ չի ընկալվում³⁴⁹։

Փետրվարյան ապստամբության բարոյական նշանակության մասին է խոսում նաև Բոստոնի հնչակյան պաշտոնաթերթ «Պայքարը»։ Ապստամբության ժամանակ մղված կռիվներն ապացուցեցին խորհրդային իշխանությունների ծախողված բնույթը։ «Եթե խնդրի լուծումը թողնուէր հայ ժողովրդին,

³⁴⁴ Նույն տեղում։

³⁴⁷ Երեցյան Գ., Փետրուար 18-ի նշանակութիւնը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 44։

³⁴⁸ «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի։

³⁴⁹ Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները սփյուռքահայ մամուլի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, 484 էջ, 207։

³⁴⁴ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 73։

³⁴⁵ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 74։

Յեղկոմը այլեւս երբեք Հայաստանի երես չէր տեսնի», - եզրահանգում է պարբերականը³⁵⁰:

Այսպիսով, Փետրվարյան ապստամբությունը հայ-թուրքական պատերազմից հետո տիրող համընդհանուր ընկճվածության համապատկերի վրա բարոյական առումով բարձրացրեց հայ ժողովրդի ոգին: Համաժողովրդական ըմբոստության շնորհիվ վերականգնվեց հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ: Նման համոզումները թերևս կարող են վիճարկելի համարվել: Ճիշտ է, հայ-թուրքական պատերազմը ծանր ազդեցություն էր ունեցել հայ ժողովրդի վրա, սակայն այդ պատերազմի և Փետրվարյան ապստամբության միջև համեմատություն անցկացնելը, թեկուզ մեթոդաբանական տեսակետից, ընդունելի չէ:

Փետրվարյան ապստամբության մի դրական հետևանքի մասին է ակնարկում Ռուբեն Դարբինյանը: Պատասխանելով Հ. Քաջազունու զեկույցին՝ դաշնակցական գործիչը նշում է, որ Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ մեղմվեց վրացիների զայրույթը հայերի հանդեպ, որը կարող էր հանգեցնել հայկական ջարդերի³⁵¹: Հայտնի է, որ 1921 թ. փետրվարին բոլշևիկները նաև Հայաստանից զինված ներխուժում կազմակերպեցին դեպի Վրաստան, և շուտով այն հայտարարվեց խորհրդային: Վրացիների կարծիքով (թեև ոչ արդարացված) իրենց անկախության կործանման պատճառը նաև Հայաստանն էր: Փետրվարյան ապստամբության միջոցով անուղղա-

կիրորեն վրացիներին ցույց տրվեց, որ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը կապ չունեն վրաց անկախ պետականության անկման հետ:

Անշուշտ, Փետրվարյան ապստամբությունն ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ: Նախ այն, որ զինված ընդհարումների արդյունքում կրկին հայի արյուն հեղվեց: Հետխորհրդային հայ պատմագիտության մեջ այս առումով նշվում է, որ «արդարացում չի կարող ունենալ քաղաքացիական կռիվը մարդկային թանկ կորուստներով, առավել ևս ցեղասպանություն ապրած հայ ժողովրդի պարագայում»³⁵²:

Շ. Նաթալին ցավով է նշում նոր ավերածությունների, խուճապի, արտագաղթի և «20.000 հայորդիներու դիակի» մասին³⁵³: Անշուշտ, նույնիսկ նվազագույն մարդկային կորուստները պետք է համարել ծանրագույնը հայ ժողովրդի համար: Սակայն Շ. Նաթալիի բերած 20.000 զոհ իրականության հետ կապ չունի: Զոհերի թիվն իրականում մի քանի անգամ ավելի քիչ է եղել (շուրջ երեք հազար), ինչը, կրկնում ենք, սփոփանք չի կարող լինել:

Ապստամբության բացասական հետևանքներից էր նաև արտագաղթը: Հնարավոր հետապնդումներից խուսափելու նպատակով շուրջ 12-13 հազար մարդ լքեց հայրենիքը և անցավ Պարսկաստան³⁵⁴: Ըստ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Վահան Մինախորյանի՝ այդ թիվը կարող էր մեծ լի-

³⁵⁰ Վրացեան Ա., Հայաստանը բոլշեիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 236, 237:

³⁵¹ Տե՛ս Դարբինեան Ռ., Մեր պատասխանը Յ. Քաջազունիի, Պոսթըն, 1923, էջ 66:

³⁵² Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության ընթացքում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2 (644), էջ 104-123:

³⁵³ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 239:

³⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 71:

նել: 1921 թ. ապրիլի 2-ին Երևանի անկումից հետո ապստամբները և նրանց համախոհների հիմնական մասը Գառնիի, Դարալագյազի վրայով քաշվեց Սյունիք՝ Պարսկաստան անցնելու: Սակայն շուրջ 5000 մարդ էլ մոտեցել է Մարգարա գյուղին՝ Թուրքիա անցնելու նպատակով³⁵⁵: Ապստամբության պարտությունից հետո շատերը գաղթում էին բոլշևիկյան սարսափները նորից չտեսնելու մտավախությունից ելնելով³⁵⁶:

Այսպիսով, Փետրվարյան ապստամբության հետևանքները կարելի է հանրագումարի բերել հետևյալ ընդհանրացումներում.

- Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ փրկվեց հայ մտավորականության և զինվորականության մի ստվար մասը,
- Փետրվարյան ապստամբությամբ հայ ժողովուրդը կրկին փաստեց ազատ և անկախ ապրելու իր կամային դրսևորումները, անհամեմատ մեղմացան բոլշևիկյան բռնությունները,
- Փետրվարյան ապստամբությունը ակներև դարձրեց նաև այն իրողությունը, որ հայ ժողովրդի մեջ կարող է վերափոխվել անվերապահ ռուսական կողմնորոշումը,
- Փետրվարյան ապստամբության հետևանքների մասին խոսելիս աներկբայորեն պետք է արձանագրել ցավալի մարդկային կորուստները:

³⁵⁵ Մինախորեան Վ., Ապրիլ 2-ի գաղթը (Երեան-Թավրիզ), «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 89:

³⁵⁶ «Ճակատամարտ», 1921, 21 մայիսի:

Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացում կարևոր տեղ է գրավում Փետրվարյան ապստամբությանը: Հայաստանում իշխանությունը վերցնելուց անմիջապես հետո բոլշևիկները չհարգեցին իրենց իսկ տված խոստումները: Վերջիններիս առաջին լուրջ «բացթողումը» նախկին կառավարության անդամներին ձերբակալելն էր: Բոլշևիկների մուտքը Հայաստան իրենց գործադրած քայլերի պատճառով խոր հիասթափություն առաջ բերեց: Տպավորություն էր ստեղծվել, որ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը նշանակություն չուներ բոլշևիկների համար: Հայաստանում բոլոր նրանք, ովքեր բոլշևիկ չէին, մահվան և աքսորի սարսափի տակ էին: Բոլշևիկյան հեղափոխությունն ավելի հեշտությամբ խորացնելու «մտադրությամբ» Հայաստանում մտավորականության զանգվածային ահաբեկում իրականացվեց: Հայ մտավորականների հանդեպ կիրառված քաղաքական տեռորն ամենաշատը հուզեց ժողովրդին և մեծապես ազդեց Փետրվարյան ապստամբության հասունացման վրա: Բանտում գտնվող մտավորականության կորստի վախը պատճառ էր ապստամբություն բարձրացնելու: Զանգվածային ձերբակալություններին աստիճանաբար հաջորդում էին գնդակահարությունները: Բանտում գտնվող ազգային, պետական և կուսակցական գործիչների գնդակահարություններն ապստամբություն բարձրացնելու առիթ հանդիսացան:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանձնանում է բոլշևիկների կիրառած բռնագրավումների

կամ այսպես կոչված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը: Բոլորովին անիմաստ էր Ռուսաստանում քննություն չանցած բռնագրավումների դաժան փորձի վերակիրառումը պատերազմներից տնտեսապես քայքայված Հայաստանում: Առավել անմտություն էր բռնագրավված իրերի մեծ մասի դուրսբերումը Հայաստանից, երբ տեղում դրանց կարիքն ավելի էր զգացվում:

Փետրվարյան ապստամբության հասունացմանը նպաստեցին նաև հայ սպաների ձերբակալությունն ու աքսորը, նրանց ընտանիքների հանդեպ կիրառված բռնությունները: Պակաս կարևոր չէին նաև բոլշևիկների կողմից խոսքի և մամուլի ազատությունների կտրուկ սահմանափակումները, արևմտահայության հանդեպ նոր իշխանությունների ունեցած ակնհայտ թշնամական վերաբերմունքը: Փետրվարյան ապստամբության համար պարարտ հող ստեղծեց նաև հայ բոլշևիկների ծաղրական և նսեմացուցիչ վերաբերմունքը Հայաստանի անկախության գաղափարի հանդեպ:

Փետրվարյան ապստամբությունը հետևանք էր նաև քաղաքացիական կռիվների սադրանքի: Բոլշևիկների համար գերադասելի էր իշխանությունը քաղաքացիական կռիվ միջոցով ձեռք բերել, քանզի դա «կարևոր» էր բանվորագյուղացիական հեղափոխության խորացման տեսակետից: Բոլշևիկյան իշխանությունը փորձեց արհեստականորեն «հեղափոխական իրավիճակ» ստեղծել, ինչի անհրաժեշտությունը բնավ չկար: Հայ կոմունիստները, չյուրացնելով սոցիալիստական հեղափոխության հիմնական նպատակները, հեղափոխությունը պատկերացնում էին նախևառաջ որպես քաղաքացիական կռիվներ: Հանուն իրենց «հեղափոխական» հիվանդագին հավակ-

նությունների բավարարման նրանք ջանք չէին խնայում հեղելու իրենց «հակառակորդների» արյունը: Չնայած հակառակ կողմից հնչող կոչերին՝ բոլշևիկները ոչ միայն քայլեր չձեռնարկեցին՝ խուսափելու քաղաքացիական կռիվներից, այլև նման սադրանքների հրահրումը դարձրին իրենց քարոզչության հիմնական առանցքներից մեկը: Բոլշևիկյան հետագա այն հռետորաբանությունը, թե իբր քաղաքացիական կռիվները հրահրել են դաշնակցականները, չի դիմանում որևէ տրամաբանական քննադատության: Քեմալաբոլշևիկյան բարեկամությունը, Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվների ժամանակաշրջանը հաղթահարելու իրողությունը, Ադրբեջանի խորհրդայնացված լինելու փաստը, Վրաստանում անկախության անկման անխուսափելիությունը և այլ հանգամանքներ իշխանությունը կամավոր բոլշևիկներին հանձնած դաշնակցականներին ապստամբելու որևէ հուսալի հեռանկար չէին խոստանում:

Փետրվարյան ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Ուժերի անհավասարությունը, ապստամբների մոտ կանոնավոր զորքի բացակայությունը, կռվող ուժերի հոգնածությունը միայն բոլշևիկների օգտին էր: Անշուշտ հատկանշական է նաև հայ իրականության մեջ ազգային շահը դասակարգային շահից գերադասելը, ինչի պատճառով հայ ժողովուրդը դասակարգային պայքար չմղեց բոլշևիկների դեմ: Պարտության համար պակաս կարևոր չէ նաև հայ ժողովրդի լայն խավերի մեջ արմատացած ռուսասիրությունը: Ի դեմս բոլշևիկների՝ հայ ժողովուրդը տեսավ ռուսներին և այդ իսկ պատճառով հավոր պատշաճի չպայքարեց:

Անքննելի է Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ հայ մտավորականության և զինվորականության փրկության փաստը: Բանտերում հայտնված բազմաթիվ հայ մտավորականներ և զինվորականներ դատապարտված էին «կացնահարության»: Ցավոք, բոլշևիկյան բանտերում եղան գնդակահարության և կացնահարության բազմաթիվ դեպքեր: Միայն Փետրվարյան ապստամբությունը կանխեց համազգային այդ արհավիրքը:

Փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանի անկախության գաղափարի յուրահատուկ փորձաքար հանդիսացավ: Ապստամբությամբ հայ ժողովուրդը ցույց տվեց, որ երբեք չի հաշտվի ստրկության մեջ մնալու մտքի հետ և հարկ եղած դեպքում պատրաստ է մեկ մարդու նման պայքարելու հանուն հայրենիքի անկախության: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը դրական ազդեցություն ունեցավ բոլշևիկյան բռնաճնշումները մեղմելու առումով: Ապստամբության հետևանք կամ արդյունք է համարվում նաև այն, որ ժողովրդի մեջ վերափոխվեց անվերապահ ռուսական կողմնորոշման տեսլականը: Եթե խորհրդայնացման նախօրեին Հայաստանում ռուսական դիրքորոշումն ընդհանուր առմամբ որևէ կասկած չէր հարուցում, ապա գործադրված բռնությունների պատճառով առաջ եկած համաժողովրդական ապստամբությունը կոտրեց այդ կարծրատիպը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ա. Արխիվային նյութեր

Հայաստանի ազգային արխիվ

1. Ֆ. 1 (ՀԿԿ Կենտկոմ), ց. 5, գ. 1:
2. Ֆ. 37 (Հայրենիքի փրկության կոմիտե), ց. 1, գ. 3, 9:
3. Ֆ. 113 (ՀՀ կառավարություն), ց. 1, գ. 1:
4. Ֆ. 114 (ՀՍԽՀ արտաքին գործերի կոմիսարիատ), ց. 1, գ. 17, ց. 2, գ. 20, 25, 40, 79:
5. Ֆ. 116, (ՀՍԽՀ ներքին գործերի նախարարություն), ց. 1, գ. 4
6. Ֆ. 144 (ՀՍԽՀ Ալեքսանդրապոլի գավառի հեղափոխական կոմիտե), ց. 2, գ. 25:
7. Ֆ. 199, (Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարություն), ց. 1., գ. 248:
8. Ֆ. 1253 (Հայաստանի հեղափոխական կոմիտե), ց. 1, գ. 2, 4:
9. Ֆ. 1438 (Գևորգ Աթարբեկյան), ց. 1, գ. 10:

ՀՀ. Արխիվ (ԱՄՆ)

1. Թղթածրար 29/1 (Փրկութեան կոմիտե 1921 թ.), փաստաթուղթ 25, 26, 27
- Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի պետական թանգարան

1. Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, 214:

Բ. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

1. Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Էջմիածին, Պետական հրատարակութիւն, 1921, պր. I (1920թ. նոյեմ-

բերի 29 - 1921թ. փետրվարի 18), 129 էջ, պրակ II (1921թ. ապրիլի 2 – օգոստոսի 1), 104 էջ:

2. Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), Երևան, «Հայաստան», 1974, 375 էջ:
3. ՀՀ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղվարչության գաղտնիքերցումներում (1920-ական թվականներ), (Փաստաթղթերի ժողովածու), կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2016, 228 էջ:
4. ՀՀ Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատ. խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, հրատ. ՀՀ Դաշնակցության Բյուրոյի, 1999, 369 էջ:
5. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1960, 643 էջ:
6. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии (Сост., отв. Редактор, автор предисловия и комментария профессор Ю. Г. Барсегов), т. 2, ч. 2, Москва, 2003

Գ. Տպագիր հուշագրություններ, ժամանակակիցների վկայություններ և հրապարակումներ

1. Աբրահամեան Մ., Իմ յիշելի յուշերը, Թեհրան, տպ. «Ալիք», 1978, 580 էջ:

2. Աբրահամյան Մ. (Բաշգառնեցի Մարտիրոս), Իմ հիշելի հուշերը (20-րդ դարի սկզբի ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր ներկայացուցիչ Մարտիրոս Աբրահամյանի հուշերը և մարտական կենսագրությունը): Խմբ., առաջաբանի հեղ.՝ Վ. Պետրոսյան, Երևան, Փրինթինֆո, 2016, 640 էջ:
3. Ահարոնեան Ա., Սարդարապատից մինչև Սեյր եւ Լօզան, Պոսթըն, «Հայրենիք», 1943, 212 էջ:
4. Աշխատունի Ջ., Դրուագներ մեր ազատության պայքարից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, յուլիս, էջ 125-136, սեպտեմբեր, էջ 78-86:
5. Աստուածատրեան Ա., Բախշի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ 135-150, հոկտեմբեր, էջ 104-117:
6. Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1968, թիւ 2, էջ 37-49:
7. Արամեան Ս., Փետրուարեան յեղափոխութիւնը և բոլշեւիզմը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 5-12:
8. Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1927, փետրուար, էջ 41-51:
9. Բադալեան Ն., Փետրուար 18 հայկական ազատագրական շարժման ամբողջական մարմնացում, «Փետրուար 18», հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 35-41:
10. Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), Փարիզ, հրատ. «Հայ ազգային հիմնադրամ»ի 1947, 640 էջ:

11. Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, Կեանքիս գրքէն, Պէյ-րուք, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1972, 704 էջ:
12. Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, յունար, էջ 57-64:
13. Դարբինյան Ռ., Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, Պոսթըն, տպ. «Հայրենիք», 1923, 166 էջ:
14. Դարբինեան Ռ. Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1961, թիվ 1, գարուն, էջ 1-3:
15. Երէցեան Գ., Փետրուար 18-ի նշանակութիւնը, «Փետրուար 18», հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 42-44:
16. Էջմիածնեցի, Մօտաւոր անցեալէն, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1937, յուլիս, էջ 126-131:
17. Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր տասներորդ, Երևան, «Գիտություն», 1999, 771 էջ:
18. Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բօլշեւիկեան բանտում, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1924, 196 էջ:
19. Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), Պէյրուք, 1956, տպ. «Համազգայինի», 154 էջ:
20. Իրազեկ, Փետրուար 18, «Յուշամատեն Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950) (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Բոստոն, տպ. «Հայրենիք», էջ 302-326:
21. Լենին Վ., Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, «Հայաստան», հ. 43, 1982, 668 էջ:

22. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, հոկտեմբեր, էջ 101-107, նոյեմբեր, էջ 97-102:
23. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, «Նոր օր», 1930, 368 էջ:
24. Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայաստան», 1967, 456 էջ:
25. Կոսոյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... (Փետրուարեան ապստամբութեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձի առթիւ, 1921-1951), Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1951, 66 էջ:
26. Մարմանդեան Յ., Հայ սպաների աքսորը (մի էջ հայ սպայի յուշերից), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1934, օգոստոս, էջ 102-115:
27. Մինախորեան Վ., Ապրիլ 2-ի գաղթը (Երեւան-Թավրիզ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, դեկտեմբեր, էջ 89-97:
28. Մինախորեան Վ., Վերադարձ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, ապրիլ, էջ 47-53:
29. Մխիթարեան Օ., Փետրուարեան ապստամբութեան աղբիւրները, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 13-36:
30. Նաւասարդեան Վ., Ի՞նչ չէր եւ ի՞նչ չպիտի լինի մեր ուղին, Գահիրէ, «Յուսաբեր», 1923, 81 էջ:
31. Նաւասարդեան Վ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը (Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով), Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1924, 288 էջ:
32. Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, մայիս, էջ 128-135, յունիս, էջ 130-138, յուլիս, էջ 75-86,

- օգոստոս, էջ 135-144, սեպտեմբեր, էջ 86-92, հոկտեմբեր, 130-138:
33. Նժդեհ Գ., Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, ՀՀ Արխիվային գործի գործակալություն, 2002, 504 էջ:
 34. Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը, Հայաստանի ողբերգությունը թրքաբուլժեիկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, Սոֆիա, տպ. Պ. Պալլգենան, 1937, 103 էջ:
 35. Նժդեհ Գ., Լեոնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, սեպտեմբեր, էջ 71-78:
 36. Նժդեհ Գ., Հատընտիր, Երևան, «Հայաստան», 2001, 405 էջ:
 37. Զաղեթյան Գ., Մոտիկ անցյալից, Երևան, «Հայաստան», 1967, 99 էջ:
 38. Զամալեան Ա., Յ. Քաջազնունին եւ Հ.Յ.Դաշնակցությունը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, յունիս, էջ 65-82:
 39. Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախության սերունդը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, թիւ 3, էջ 72-75:
 40. Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբությունը, Պէյրութ, «Համազգային», 1970, 263 էջ:
 41. Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբությունը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, հոկտեմբեր, էջ 86-102, նոյեմբեր, էջ 79-104, դեկտեմբեր, էջ 103-120, 1926, յունուար, էջ 74-96:
 42. Սեւան Ա., Բանտարկեալի մը յուշերը: Տառապանքի տարիներ Գ. Նժդեհի հետ, Երևան, հեղ. հրատ., 2008, 256 էջ:
 43. Սեւան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխությունը, «Վէմ», Փարիզ, 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 87-104:

44. Վարանդեան Մ., Համայնավարությունը եւ համաշխարհային յեղափոխություն, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1926, 238 էջ:
45. Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, փետրուար, էջ 32-43:
46. Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, փետրուար, էջ 73-94:
47. Վրացյան Ս., Խարխափումներ: Յ. Քաջազնունու «Հ.Յ.Դ. անելիք չունի այլեւս» գրքի առթիւ, Պոսթըն, «Հայրենիք», 1924, 230 էջ:
48. Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հ. 2, Պէյրութ, տպ. «Համազգային», 1967, 348 էջ:
49. Վրացեան Ս., Հայաստանը բուլժեիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Բոստոն, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Ամեր. Կեդր. Կոմիտէի, 1941, 271 էջ:
50. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1922թ., դեկտեմբեր, էջ 45-55, 1923, յունուար, էջ 42-48:
51. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, էջ 542:
52. Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 66-75, 1924, յունուար, էջ 83-90, 1924, մարտ, էջ 111-120:
53. Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականությունը), «Վէմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 1-10:

54. Տէր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղետը: Քէմալական արշաւանքը, Կարսի եւ Ալէքսանդրաքոյի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները պաշտօնական տիրապետութիւնը: Անտիպ փաստաթուղթեր դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ, Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Տէր Սահակեան, 1921, 126 էջ:

55. Փետրուարեան ապստամբութեան պատճառները, «Դրօշակ», Փարիզ, 1931, թիւ 1-2, էջ 4-8:

56. Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգետնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, մարտ, էջ 25-34, ապրիլ, էջ 17-27, յունիս, էջ 59-69:

57. Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, Մխիթարյանների տպարան, 1923, 108 էջ:

58. Քաջազնունի Յ., Յետ մահու: Պատմութիւններ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, հրատ. պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Պէյրութ, «Համազգային», 1968, 256 էջ:

Այլ լեզուներով

1. Авалов З., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, Б. и., 318 стр.

Դ. Ուսումնասիրություններ, կոլեկտիվ աշխատություններ Հայերեն

1. Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), Երևան, «Հայաստան», 1966, 413 էջ:

2. Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982, 414 էջ:

3. Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելէս, 1981, 181 էջ:

4. Ասպարէզ 1908-1958: Յիսնամեակ, տպ. «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, ա. թ., 400 էջ:

5. Բաղդասարյան Ա., Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում, Յերևան, Պետհրատ, 1931, 152 էջ:

6. Գալոյան Գ., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 408 էջ:

7. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, «Գիտություն», 1999, 540 էջ:

8. Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նէպի տարիներին (1921-1936), Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 306 էջ:

9. Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, «Զանգակ -97», 1999, 557 էջ:

10. Եսփունճեան Ա., Ո՞վ կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ի՞նչ եղավ անոր հետեւանքը, Գահիրէ, «Ոսկետառ», 1968, 136 էջ:

11. Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը (1920-1922), Երևան, «Միտք», 1967, 432 էջ:

12. Եսայան Ա., «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, «Միտք», 1965, 374 էջ:

13. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վավերագրեր), Գահիրէ, «Նոր աստղ», 1946, 392 էջ:

14. Լեո, Անցեալից. Յուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս», 1925, 482 էջ:
15. Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 2007, 261 էջ:
16. Խորշուդյան Լ., Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական-քաղաքական և կազմակերպական կրախը (1920-1921թթ.), «Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 185-225:
17. Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, Պետհրատ, 1932, 170 էջ:
18. Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, «Զակկնիգա», 1926, 88 էջ:
19. Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը): Գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, 464 էջ:
20. Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, «Գիտություն», 2010, 339 էջ:
21. Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014, 260 էջ:
22. Հակոբյան Ա., Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, Հայպետուսմանկիրատ, 1960, 92 էջ:

23. Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920 թթ., Երևան, Իրանագիտության Կովկասյան Կենտրոն, 2005, 364 էջ:
24. Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 2014, 260 էջ:
25. Հակոբյան Ա., Միակուսակցական վարչակարգի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Երևան, 2016, 366 էջ:
26. Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1948, 113 էջ:
27. Հայոց պատմություն (խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան), հ. 3, գիրք II, Երևան, «Զանգակ-97», 2015, 760+32 էջ; հ. 4, գիրք I, Երևան, «Զանգակ-97», 2010, 800+24 էջ:
28. Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1920-1930 թթ., Երևան, «Գիտություն», 2015, 279 էջ:
29. Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Յերեվան, Հայպետհրատ, 1926, 30 էջ:
30. Հովսեփյան Յու., Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին, «Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 28-52:
31. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Երևան, Պատմ. ինստ., 2006, 564 էջ:
32. Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940թթ., Երևան, «Գիտություն», 2002, 192 էջ:

33. Մարտիրոսեան Լ., Դասակարգային կոնիւնքու գիծը ազգերու պատմութեան մէջ, հ. Ա, Պէյրութ, տպ. ՏՕՆԻ-ԿԵԱՆ, 1963, 883 էջ:
34. Մնացականյան Ա., Ընդդէմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, «Հայաստան», 1976, 116 էջ:
35. Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, Մարտի, 1934, տպ. Ա. Արապեան, 259 էջ:
36. Շահան, Երեւանի համաձայնագիրը, Պոստոն, ա. հ., 1941, 112 էջ:
37. Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները եւ հայրենիքը, Փարիզ, ARAXES, 1946, 163 էջ:
38. Չութարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական ոիրենտացիան յեվ հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, Պետական հրատարակչություն, 1929, 86 էջ:
39. Պետրոսյան Շ., Սովետական պետության կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 280 էջ:
40. Սարգսյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին ամիսների ՀԿԿ ներքին քաղաքականության մի քանի հարցերի մասին, «Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 5-27:
41. Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, 698 էջ:

42. Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 1991, 630 էջ:
43. Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյան, Երևան, «Լուսակն», 2016, 1088 էջ:
44. Ստեփանյան Խ., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), Երևան, «Լուսակն», 2016, 200 էջ:
45. Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2008, 184 էջ:
46. Վեհապետեան Թ., Նոր սերունդը՝ քաղութան նոխազ, Բ հատոր, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը իրենց յարակից հարցերով, Պէյրութ, հրատարակութիւն Հովիւեան մատենաշարի, 1985, 207 էջ:
47. Տասնապետեան Հ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհ. Ժողովը (1890-1924), Աթէնք, հրատ. Հ.Յ.Դաշնակցութեան, 1988, 259 էջ:
48. Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երեւան, Երեւանի համալս. հրատ., 1997, 421 էջ:

Ռուսերեն

49. Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М-Л, Госиздат, 1929, 434 с.
50. Галоян Г., Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, Госиздат, 1957, 256 стр,

51. Мнацаканян А., Посланцы советской России в Армении, Ереван, Айпетрат, 1959, 419 стр.
52. Хармандарян С., Ленин и становление Закавказской федерации: 1921-1923, Ин-т ист. Партии при ЦК КП Армении, Ереван, 1969, 456 стр.

Ե. Հոդվածներ

Հայերեն

1. Աբրահամյան Հ., Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ (1920 թ. նոյեմբեր-1921 թ. ապրիլ). «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2007, թիվ 2, էջ 122-132:
2. Գրիգորյան Ն., 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության գնահատության շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հասարակական գիտությունների», թիվ 139.1, Երևան, 2013, էջ 48-63:
3. Գրիգորյան Ն., «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, «Ակունք», Երևան, 2012, թիվ 3, էջ 21-32:
4. Գրիգորյան Ն., Փետրվարյան ապստամբության դերն ու նշանակությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հասարակական գիտությունների», թիվ 130.6, Երևան, 2013, էջ 68-81:
5. Հակոբյան Ա., 1921թ. փետրվարյան իրադարձություններում «կարմիրների» և ապստամբների զինուժի մասին հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2011, թիվ 2, էջ 3-23:

6. Հակոբյան Ա., Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի զուգահեռներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2014, թիվ 1, էջ 48-69:
7. Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 132-158:
8. Հարությունյան Հ., Նոր բայազետի գավառը 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության ընթացքում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, թիվ 2, էջ 104-123:
9. Հովսեփյան Յու., 1921 թ. փետրվարյան խռովության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 4, էջ 49-55:
10. Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 32-51:
11. Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 45-70:
12. Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 1, էջ 46-50:

13. Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1960, թիվ 4, էջ 34-52:
14. Սարգարյան Կ., Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի կիրառման պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 12, էջ 11-20:
15. Սարգարյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները (1921 թ. ապրիլ—հունիս), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1986, թիվ 3, էջ 21-27:
16. Ստեփանյան Գ., 1921թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայհեղկոմի ռճրագործությունների վերաբերյալ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երևան, 2015, թիվ 3, էջ 161-178:
17. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության անդրադարձը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ի էջերում, «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), 2016, թիվ 2, 516 էջ, էջ 44-54:
18. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները սփյուռքահայ մամուլի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, 484 էջ, էջ 200-212:

19. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2015, թիվ 1, 325 էջ, էջ 187-225:
20. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներն ու հետևանքները Սիմոն Վրացյանի գնահատմամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 1, էջ 139-151:
21. Ստեփանյան Խ., Ազգային խնդիրների անտեսումը որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը, «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», հ. 15, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., Երևան, 2014, էջ 160-171:
22. Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկյան բռնաճնշումները որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2014, հ. 17, էջ 125-133:
23. Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկների կողմից հայկական բանակի և հայ սպայության հանդեպ հալածանքը որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», Երևան, 2014, թիվ 3 (19), էջ 42-48:

24. Ստեփանյան Խ., Խորհրդային Հայաստանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության քննադատությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից (1920-1930-ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2 (644), էջ 138-145:

25. Սուքիասյան Հ., 1921 թ. փետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 206-220:

26. Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2009, թիվ 1 (113), էջ 107-110:

Անգլերեն

27. Hovhannisian R., Simon Vratzian and Armenian Nationalism, "The Armenian Review", Watertown, 1970, Vol. 23, No. 1, pp. 3-35.

28. Kosoyan H., The First Taste of Soviet Rule in Armenia, "The Armenian Review", Watertown, 1953, Vol. 6, No. 1, pp. 70-85.

29. Stepanyan Kh., The criticism of the policy of "military communism" applied in Soviet Armenia by the social-political thought of Armenian Diaspora (1920-1930s), "European science review", «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, January-February, Vienna, Austria, 2014, № 9-10, September-October, pp. 19-2

Ռուսերեն

30. Ефимов Н., Атарбеков - один из зачинщиков красного террора, «Вопросы истории», 2000, № 6, стр. 130-136.

31. Кузнецова С. Крах турецкой интервенции в Закавказье в 1920—1921 годах. «Вопросы истории», 1951, № 9, стр. 143-156.

2. Պարբերական մամուլ

Հայերեն

1. «Ազատ Հայաստան», Երեւան, 1921, 19, 22, 26 փետրվարի, 15, 24 մարտի:

2. «Ապագայ», Փարիզ, 1930, 4, 7, 11 յունիսի:

3. «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1921, 27 սեպտեմբերի:

4. «Արարատ», Պէյրութ, 1938, 24 փետրուարի:

5. «Արեւելք», Գահիրէ, 1948, 18 փետրուարի:

6. «Արմենիա», Պուենոս Այրէս, 1933, 18 փետրուարի:

7. «Արձագանք Փարիզի», Փարիզ, 1924, 18 մայիսի:

8. Բիւլլետեն (Հայաստ. Սօց. Խորհրդ. Հանրապետութիւն, Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Ինֆորմացիոն Բաժին), Երեւան, 1921, N 1,

9. «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, թիւ 2; 1931, թիւ 1-2:

10. «Ժողովրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, 1921, 24 փետրուարի; 1922, 14 յունուարի:

11. «Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, 1921, 4 մարտի:

12. «Կարմիր Ավանգարդ», Բաքու, 1920, 30 հոկտեմբերի:

13. «Կոմունիստ», Երևան, 1920, 4, 9, 14, 21, 22, 23, 26 դեկտեմբերի; 1921, 29 յունուարի, 8, 12 փետրվարի:

14. «Հայրենիք» օրաթերթ, Պոսթըն, 1926, 18 փետրուարի, 1928; 1 մարտի; 1930, 18 փետրուարի; 1931, 18, 19, 20 փետրուարի; 1934, 18 փետրուարի:
15. «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, 5, 9 մարտի, 20, 21, մայիսի; 1922, 17 յունուարի:
16. «Յառաջ», Երեւան, 1920, 20 նոյեմբերի:
17. «Յառաջ», Փարիզ, 1929, 21 փետրուարի:
18. «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1925, 10 մարտի:
19. «Պայքար», Պոսթըն, 1925, 30 յուլիսի:
20. «Սեւան», Աթէնք, 1934, 11 մարտի:
21. «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1921, 28 մարտի:

Այլ լեզուներով

22. “Заря Востока”, Тифлис, 1923, 1 апреля.
23. “Коммунист”, Эривань, 1920, 7 декабря.

- Արովյան Խաչատուր 1, 2, 157
Աբրահամյան Հ. 76, 154
Աբրահամյան Մարտիրոս (Բաշգառնեցի) 40, 53, 54, 86, 87, 142, 143, 148
Աթարբեկյան (Աթարբեկով) Գևորգ 31, 45, 46, 55, 61, 62, 117, 141, 159
Ալիխանյան Գ. 29
Ալիխանյան Սամվել 8, 105, 148
Ահարոնյան Ավետիս 6, 97, 98, 108, 141, 143
Աղայան Ծ. 40, 149
Աղբալյան Նիկոլ 86, 87
Անդրեասյան Ա. 82, 149
Աշխատունի Զ. (Զաքար Զոյան) 43, 49, 50, 63, 143
Աշոտ Թաթուլ 44
Աստվածատրյան Արշալույս 40, 49, 51, 86, 116, 143
Ավալով Զ. 122, 148
Ավետիքով 25
Ավիս - տե՛ս Նուրիջանյան Ավիս
Արամյան Սարգիս 6, 143
Արարատյան Սարգիս 97
Արշակունի Ա. տե՛ս Հովհաննիսյան Արշակ
Արտուշ Խան 101
Աֆրիկյան Վ. 39, 40
Աֆրիկյաններ 25
Բաբայան Վ. 41
Բադալյան Նորայր 7, 143

Բաղդասարյան Ա. 149
 Բարխուդարյան Վլադիմիր 14, 151
 Բարսեղով Յու. 52, 142
 Բեկզադյան Ա. 29, 78, 79, 103, 105
 Բոլդուին Օլիվեր 43, 48
 Բորյան Բագրատ 9, 32, 33, 79, 80, 153
 Բուդադյան Հովակիմ 100
 Գալոյան Գալուստ 9, 10, 11, 37, 41, 58, 59, 105, 149, 153
 Գասպարյան Վաղարշակ 101
 Գեգեչկորի Ե. 95
 Գեղամյան Գ. 24, 149
 Գրիգորյան Նաթելլա 12, 154
 Գևորգյան Համլետ 11, 12, 61, 95, 96, 98, 149, 155
 Դարբինյան Արտակ 83, 143
 Դարբինյան Ռուբեն 6, 18, 41, 42, 43, 48, 72, 88, 89, 101, 112, 113, 131, 132, 134, 144
 Դրո (Դրաստամատ Կանայան) 12, 16, 17, 40, 53, 54, 61, 63, 64, 95, 149
 Եղիազարյան Սմբատ 100
 Եսայան Ա. 74, 149
 Երեցյան Գևորգ 7, 133, 144
 Եֆիմով Ն. 45, 159
 Զարեհ 95
 Զոյան Զաքար – տե՛ս Աշխատունի Զ.
 Էնգելս Ֆրիդրիխ 27
 Էջմիածնեցի 144
 Էստապով 25
 Թարխանյան Կուռո (Սուրեն) 86, 87, 100

Թեքեյան Վահան 83
 Թումանյան Համիկ 118, 128
 Թումանյան Հովհաննես 118, 119, 128, 144
 Իշխանյան Բախչի 39, 40, 42, 49, 51, 86, 102, 116, 144
 Իրազել – տե՛ս Տեր-Հակոբյան Հակոբ
 Լազյան Գ. 128, 149
 Լեգրան Բորիս 16, 17, 35, 37, 41, 61
 Լենին Վլադիմիր 13, 24, 58, 76, 127, 130, 144, 154
 Լեո (Առաքել Բաբախանյան) 8, 128, 150
 Լուկաշին (Սրապիոնյան) Սարգիս 128
 Խանազյան Թադևոս 100
 Խաչատրյան Կ. 150
 Խատիսյան Ալեքսանդր 5, 15, 17, 35, 42, 56, 94, 95, 145
 Խարմանդարյան Ս. 76, 154
 Խոնդկարյան Արշամ 81, 100
 Խուրշուդյան Լենդրուշ 8, 150
 Կանայան Դրաստամատ – տե՛ս Դրո
 Կանայան Իրինա 81
 Կասյան Սարգիս 22, 25, 28, 29, 40, 46, 59, 61, 128, 145
 Կարաբեքիր Ք. 78, 104
 Կարինյան Արտաշես 4, 8, 96, 150
 Կարճիկյան 39
 Կիրակոսյան Զոն 76, 150
 Կոստյան Հայկակ 45, 46, 145, 158
 Կուզնեցովա Ս. 79, 159
 Հակոբյան Արարատ 2, 11, 19, 81, 94, 106, 150, 151, 154, 155
 Հակոբյան Արշավիր 8, 29, 151
 Համազասպ (Սրվանձտյան) 12, 39, 40, 42, 86, 101,

Հարությունյան Համլետ 62, 135, 151, 155
 Հովհաննսիյան Աշոտ 7, 8, 17, 35, 47, 151
 Հովհաննիսյան Արշակ (Արշակունի Ա.) 34, 47, 48, 75, 100, 120, 121, 143
 Հովհաննիսյան Ռիչարդ 20, 158
 Հովսեփյան Յուրա 8, 151, 155
 Ղազախեցյան Վլադիմիր 11, 24, 27, 36, 41, 45, 47, 52, 58, 96, 98, 99, 101, 106, 118, 129, 142, 151, 155
 Ղազարյան Կորյուն 18, 41
 Ղազարյան Գևորգ 98, 108
 Ղարիբջանյան Գ. 59, 156
 Ղորղանյան (Կորգանով) Նիկոլայ 86, 101
 Մանուկյան Արմենակ 54, 151
 Մարմանդյան Հակոբ 55, 56, 145
 Մարտիրոսյան Լևոն 28, 152
 Մարքս Կարլ 27
 Մելիք-Յուլյան Սերգեյ 42,
 Մելիքյան Հ. 41
 Մինախորյան Վահան 100, 129, 135, 136, 145
 Մխիթարյան Օնիկ 6, 7, 145
 Մխիթարյաններ 148
 Մյասնիկյան Ալեքսանդր 105, 127, 128
 Մնացականյան Արամայիս 9, 25, 41, 152, 154
 Մռավյան Ասքանազ 22, 29, 36, 57, 58, 59
 Մուխտար փաշա 76, 78
 Մուսայելյան Ս. 56
 Յափուճյան Ավետիս 10, 116, 149
 Նավասարդյան Վահան 6, 41, 121, 145

Նարիմանով 73
 Նժդեհ Գարեգին 6, 22, 37, 38, 47, 62, 63, 65, 66, 67, 124, 125, 145, 146
 Նուրի Սուլեյման 42, 43, 44, 116
 Նուրիջանյան Ավիս 29, 39, 40, 52, 55, 61, 127, 128
 Շահան Նաթալի 92, 93, 94, 104, 106, 112, 113, 114, 135, 152
 Շանթ Լևոն 86, 87
 Շուստով 25
 Չարենց Ե. 97, 98, 141
 Չիչերին Գ. 76, 78, 103, 105
 Չորմիսյան Լևոն 10, 152
 Չուբարյան Գրիգոր 8, 96, 116, 117, 152
 Պետրոսյան Շ. 20, 152
 Պետրոսյան Վ. 143
 Զաղեթյան Գ. 146
 Զամալյան Արշակ 98, 108, 146
 Ռոստոմ 39
 Սահակյան Ավետիք 39, 86
 Սասունի Կարո 6, 7, 8, 44, 53, 68, 69, 82, 87, 100, 102, 125, 132, 146
 Սարգսյան Եփրեմ 100
 Սարգսյան Հայկ 100
 Սարգարյան Կորիճ 28, 77, 128, 152, 156
 Սեպուհ (Արշակ Ներսիսյան) 52, 53
 Սիմոնյան Արամ 11, 69, 152
 Սիմոնյան Հրաչիկ 10, 11, 103, 153
 Ստեփանյան Գևորգ 12, 43, 153, 156

Ստեփանյան Խաչատուր 1, 2, 6, 12, 23, 26, 28, 36, 50, 73,
89, 94, 125, 133, 153, 156, 157, 158
Սուքիասյան Հ. 130, 158
Սևան Արմեն 22, 33, 146
Վարանդյան Միքայել 6, 27, 62, 147
Վարշամյան Գ. 41
Վեհապետյան Թորգոմ 10, 153
Վիրաբյան Ամատունի 2, 39, 158
Վրացյան Սիմոն 4, 5, 6, 15, 17, 20, 22, 23, 26, 30, 31, 32,
33, 35, 39, 40, 41, 42, 51, 54, 55, 60, 61, 64, 72, 73, 74, 76,
77, 78, 82, 84, 87, 90, 93, 94, 100, 102, 103, 104, 105, 106,
107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 124, 127,
134, 144, 147, 148, 157, 158
Տասնապետյան Հրաչ 9, 153
Տեր-Դավթյան Հ. 41
Տեր-Հակոբյան Հակոբ 18, 30, 49, 75, 77, 86, 92, 93, 100,
116, 127, 144, 148
Տեր-Մինասյան Ռուբեն 5, 6, 23, 35, 94, 153
Տերտերյան Համբարձում 16, 17, 61, 73, 100
Տրոցկի Լև 52
Փիրումյան Ռուբինա 9, 14, 39, 153
Քաջազնունի Հովհաննես 5, 6, 18, 19, 34, 35, 48, 60, 70, 71,
86, 87, 121, 123, 134, 144, 146, 147, 148
Քաջբերունի Ռուբեն 100
Օհանջանյան Ավետիս 100
Օհանջանյան Համո 18, 39, 41, 56, 158
Օրջոնիկիձե Գ. 40, 46, 78, 118, 128, 129

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Գլուխ 1: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները ...	14
Գլուխ 2: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ընթացքը	86
Գլուխ 3: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները..	125
Եզրակացություններ.....	139
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	143
Անձնանուններ.....	161
Տեղանուններ.....	167

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ

1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԱԿԱԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ
ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 10.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 450:

«ԳԵՎՈՐԳ - ՀՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 011-52.79.74
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

h2

ՅԱՐԱԹ 19 ՓԵՏՐԱՐԻ

Օրգան Հայաստանի Հանրապետական Կառավարության

ԱՆԵՂԾԻՆՑ Է ՀԵՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿԻՐՈՒՄ ԿՈՄԻՏԵ

ԲԱՆՏԱԼԿԱԾԱԼ ԸՆԿԵՐՆԵՐ և ՍԶՈՏԻՈՒՆ

ԿԵՅՑԻ, ԵՋԵՏ ԵՆԿԵԼՈՒ ՀԱՅԵՍՏԵՆԸ

№ У Р А 9 7 0 0 0 2

የሚገኝበት የጥቅም ስራ ሲሆን ለሀገራችን የሚገኝበት የጥቅም ስራ ሲሆን

[illegible][illegible]

Ես իմանալով, որ երբեք չեմ կարողացել հասնել:

Բայց մէջ երբ լինէ ուրազութիւն իմ Երկրորդ արտերի է քաղ-
 ինական է ի յայտ է, ինչ որ իմ է իմ քաղաքական մեր
 անկողնային ինչպէս, որ զոր մարդկային նպատակն է յի-
 նար, ինչպէս զորն ուրախ է, ուրախ է:

Այսին է հայտնում է Վարդանի փոխարեն կոմիտե
որ պետք հաստատել երկրորդ միջին հաստատություններ հայտնում:
Երազման, իր զարգացում, որ հարմար է իր հայտնում: Երա
տնականությունը: Կարգավորվում է իր իրականությունը: Կարգավորվում է իր
հարմարությունը: Կարգավորվում է իր իրականությունը: Կարգավորվում է իր

With my wife I spent some time at the hospital & during
my stay there we visited the various departments.

ISBN 978-9939-882-94-9

9 || 789939 || 882949